Benkő András

Az egyházi ének története

(Himnológia)

Kiadja
az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa
Kolozsvár, 1994

Benkő András

Az egyházi ének története

(Himnológia)

Kiadja
az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa
Kolozsvár, 1994

Dicsérjétek az Urat!
Áldjátok ő szent voltát!
Dicsérjétek mennyekben,
Hol országol kegyesen
Az ő nagy dicsőségébe'!
Dicsérjétek hatalmát,
Melyből dicső nagy voltát
Minden veheti eszébe!

Dicsérjétek őt kürtben,
Ékes énekl ésekben;
Hegedűkben, lantokban
És hangos citerákban
Az Úrnak zengedezzetek!
Sípokban, orgonákban
És más szép muzsikákban
Örvendjetek az Istennek!
(Zsolt 150,1–2)

Készült a Református Egyház Misztótfalusi
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István

Bevezetés

A himnológia (régi írásmóddal: hymnologia) elnevezés görög eredetű (hymnon: himnusz, dicsőítő ének; logosz: ige, szó, beszéd, tudomány), magyarul *himnusztan*nak fordíthatnók, a mi esetünkben: az *egyházi ének*kel, a *gyülekezeti éneklés*sel foglalkozó tudományág.

A keresztyén ó- és középkorban a himnusz a közhasználatban strófás liturgikus és félig liturgikus éneket jelentett. Szűkebb értelemben az ún. officium (= istentisztelet) keretében alkalmazott himnuszok csoportja játszott nagy szerepet izostrofikus és -szillabikus felépítésénél fogva. Különösebb súlyt Ambrosius tevékenysége révén nyert a 4. században, s milánói négysoros-jambikus változata terjedt el leginkább. Bár fejlődésének néhány kérdése még tisztázásra vár, az eddigi eredmények erős népzenei hatásról tanúskodnak mind dallam, mind ritmus, illetőleg szöveg és dallam viszonyának tekintetében. A 19. és 20. században fokozódott iránta az érdeklődés, és az európai himnuszirodalom szembetűnően gazdagodott kiadványokban s a műfajt tárgyaló munkákban, többek között Ulysse Chevalier, Guido Maria Dreves, Bruno Stäblein, Carl-Allan Moberg, Ugo Sesini, Giuseppe Vecchi, Walter Lipphardt tevékenysége folytán. A magyar himnuszirodalmat és -kiadást elsősorban Dankó József, Radó Polikárp, Rajeczky Benjámin és Papp Géza képviseli.

A Régi Magyar Dallamok Tárának eddig megjelent két kötetében 16–17. századi egyházi énekanyagot is tett közzé tekintélyes számban Csomasz Tóth Kálmán és Papp Géza.

A *református* énekanyag tanulmányozása egyidős énekeskönyveink keletkezésével. Himnológiánk kialakulásának első szakaszát énekeskönyveink előszava képviseli. A himnológia területére tartozó tanulmányokkal többek között Fejes István, Kálmán Farkas, Erdélyi Pál, Seprődi János, Imre Lajos, Árokháty Béla, Szabó Gyula, Nagy Géza, Gönczy Lajos, Gárdonyi Zoltán, Pálffy Károly jelentkezett. Önálló kötetben mutatta be a református énekeskönyveket Szathmáry József, Szügyi József, illetőleg Csomasz Tóth Kálmán. Legújabban Máté János, Sepsy Károly, Csomasz Tóth Kálmán összegező írásai olvashatók az *Egyházzenei Vezérfonal* köteteiben. A Szőnyi György szerkesztette *Himnológiai Gyűjtemény* az egyházi énekkarok munkájáról, történetéről is tájékoztat. Himnológiai ismereteink további elmélyítéséhez nyújtanak lehetőséget a Nemzetközi Himnológiai Szövetség, a Magyar Egyházzenei Társaság, valamint a Református Egyházzenészek Munkaközösségének kiadványai, a *Musik und Kirche* (Kassel), a *Református Szemle*, a *Theologiai Szemle*, akárcsak a mostanában indult *Magyar Egyházzene* és a *Zsoltár* című folyóirat. Ezt a célt szolgálják szerényebb keretek között a függelékben felsorolt munkák-dolgozatok is.

A *himnológiá*nak öt ágát különböztetjük meg:

1. *teológiai*t (liturgika, gyakorlati teológia),
2. *egyháztörténeti*t,
3. *egyházirodalmi*t,
4. *egyházzenei*t,
5. *rendszerezői*t (lexikálist).

A világi tudományok közül a magyar irodalommal, magyar történelemmel, a zenetudományiak közül a népzeneivel való összefüggést kell kiemelnünk.

A szóban forgó jegyzet a *vallástanárjelöltek* és a *kántorképző főiskola hallgatói* számára az *egyházi zene* szempontjából kíséri figyelemmel és vázolja a református himnológia fejlődését.

I.
Ének és zene a Bibliában

Az ókori népek életében, vallásában fontos szerepet töltött be az ének, illetőleg a zene kultikus funkciót kapott, akárcsak a tánc. Míg a tánc szerepe eltolódott a világi élet (szórakozás-szórakoztatás) irányába, addig az ének — kisebb részben a hangszeres zene — némileg változó súllyal megőrizte az egyházi-vallási élettel való kapcsolatát az évszázadok folyamán: napjainkban is jól meghatározott feladatot kap az egyházi életben, a vallásos gyakorlatban.

A *Biblia* tanúsága szerint az ének, zene s a kultikus tánc meghatározó szerepet-helyet kapott a zsidó nép életében, vallásában.

1. Bibliai énekek

A Biblia részben *cím*, részben pedig *szerzők* szerint tart nyilván *énekek*et:

— *Veres-tengeri ének* (2Mózes 15),
— *Mózes búcsúéneke* (5Mózes 32),
— *Debora* prófétanő *éneke* (Bírák 5),
— *Anna éneke* (1Sámuel 2),
— *Zakariás éneke* (Lukács 1,68–79),
— *Simeon éneke* (Lukács 2,28–32)

— ez utóbbi úrvacsorai énekeink között ma is megtalálható (*Uram, bocsásd már el szolgádat békével*, 143. sz.). Egyes források Lámeknek is tulajdonítanak éneket (1Mózes 4,23–24).

Találunk utalásokat, megnevezéseket egyes *énektípus*okkal kapcsolatosan, mint például:

— *hálaének*, ill. hálaadó ének — a fennebbi *Anna éneke* is ezek közé sorolható (Ézsaiás 12,5; Nehémiás 12,8);

— *örömének* (Lábán találkozása leányaival-vejével (1Mózes 31,27);

— *dicsérőének*/dicséret, mely rokon tartalmú a hálaénekkel (Máté 26,31; Nehémiás 12,46);

— *sirató* — pl. Jeremiás siratja Jósiást („Siratják vala őt az éneklő férfiak és asszonyok mindnyájan, mind e mai napig, amelyek szokássá lettek Izráelben, s íme, meg vannak írva a Jeremiás siralmaiban" (2Krónikák 35,25);

— *szombat napra* való ének (Zsolt 92);

— *egyéni/személyi Isten-dicséret*, hálaadás egész életen át (Zsolt 146);

— *hősi tettek megéneklése* — késői utóda többek között a magyar zenetörténetben a históriás ének, számos alkalommal éppen bibliai témára (Zsolt 150; a Jerikóról szóló történet, Ézsaiás 26,1);

— az Úr előtt álló énekes *kultikus szólója* („Hozzatok ide egy énekest. És mikor énekelt előtte az éneklő, az Úrnak keze lőn rajta" — olvassuk (2Kir 3,15);

— *új ének* az Úr dicsőítésére (Ézsaiás 42,10; Zsolt 33,3; 144, 149);

— *gyász* alkalmával kettős a funkció: egyfelől tilos, nem illendő énekelni (ide sorolja a Biblia a bánat lelkiállapotát is; fűzfákra akasztott hárfák a babiloni fogság idején, vagy Példabeszédek 25,20); másfelől elhangzott sirató, sőt sípon megszólaltatott gyászzene is (l. lennebb a sípnál).

Az *Újszövetség*ben is találunk utalásokat az énekre, elsősorban énektípusokra:

— *Uram, irgalmazz* (Lukács 18,1),
— *Gloria* (Lukács 2,14),
— *Sanctus* (ez már Ézsaiásnál, 6,3),
— *„Isten Bárányа"* (Jel 1,29),
— *„Hozsánna*: Áldott, aki jő az Úrnak nevében" — a későbbiekben misetétel (Benedictus — János 12,13; Máté 21,9);
— *zsoltárok* (Jézus és tanítványai az Olajfák hegyén éneklik), ill. *dicséret* (Máté 26,30);
— *lelki ének* (nem pietisztikus értelemben; Pál apostol tanítása: „A Krisztus beszéde lakozzék bennetek gazdagon, minden bölcsességben, tanítván és intvén egymást *zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel, hálával zengedezvén* a ti szívetekben az Úrnak" Kol 3,16).

Az éneklés *mód*jával kapcsolatos tanítás, intés kiegészíti a fentieket; énekeljünk tehát:
— bölcsességgel (Zsolt 47,8),
— hálaadással (Zsolt 147),
— lélekkel és értelemmel (1Kor 14,15),
— örvendezve, vidáman (Zsolt 98,4: „Vígan énekelj az Úrnak, te egész föld; harsanjatok fel, örvendezzetek és zengedezzetek!").

2. Hangszerek

A Bibliában említés történik a három fő hangszertípusról, mely lényegében ugyanannyi fejlődési fokot is jelent:
— ütő,
— fúvós,
— húros.

A hangszerek anyaga csont, fa és fém, adott esetben együttesen alkalmazva például kettő: fa és fém, ez utóbbi bevonó anyagként is.

A hangszerek egy csoportjának mindössze nevét ismerjük, mivel a Tízparancsolat mindenféle ábrázolást tiltott. Így egyes esetekben az azonosítás, az elnevezés, illetve ennek értelmezése feltételes (erről szólunk még az egyes hangszereknél). A hangszerek kérdésének tisztázásában segítséget jelent a hangszertörténet is. Mielőtt a tulajdonképpeni bibliai hangszerekre rátérnénk, megemlítünk néhány ilyen hangszert:

toph — valószínűleg egyfajta tamburin,
kinnor — háromszög alakú kis hárfa,
nebel — négyszögű kis hárfa, vagy inkább a görög lírára emlékeztető hangszer.

A *Bibliá*ban említett hangszerek:

a) *Dob* — a legkülönbözőbb alkalmakkor használták, pl. Jefta leánya *dob*bal és *tánc*cal ment apja elé, amikor a filiszteusok felett aratott győzelem után tért haza; a zsidók *dob*szóval fogadták a hazatérő férfiakat; Miriám prófétaasszony és asszonytársai *dob*okkal kísért kultikus táncot lejtettek ugyanakkor. A dobok éneket is kísértek (2Móz 15,20), énekesek és húros hangszerek között foglaltak helyet menetben, és önállóan is szerepeltek (Zsolt 81).

b) *Cimbalom* — a bibliai megnevezés szerint vonós, a valóságban ütőhangszer, mely a mai cin-/réztányérnak felel meg.

c) *Csörgő* — a frigyládának Jeruzsálembe való szállításakor Dávid király és a nép „húros hangszereken, dobokon, tányérokon és *csörgők*ön zenélve járult eléjük".

d) Kis méretű *harangcsengő* — a főpap viseletéhez tartozott („A köntös alsó szegélye fölött kék gránátalmák, körös-körül *aranycsengők*... azoknak hallható hangja legyen, mikor a szentélybe belépne [ti. a főpap], s mikor onnan kijövend" 2Móz 28,33-34; 39,25).

e) *Síp* — ünnep és gyász hangszere egyaránt lehetett; Salamon királynak Sadok pap által való felkenése alkalmával „a *nép sípolt* és felette ujjongott" (1Kir 1,40). Az oltár előtt síp(os) állott, a kadenciát csak *egy síp* fújhatta. A feleség halálakor a férj legalább két sípost szerződtetett. Másik példa: mikor Jézus belépett Jairus házába, már szóltak a gyászsípok.

f) *Fuvola* — a Kain nemzetségéből származó Jubált tekintik egyik legrégibb alkalmazójának —, a lanttal együtt; némely esetben síp értelemben is használatos (1Móz 4,21).

g) *Sófár* — kos, illetőleg vadkecske szarvából készült *kürt*nek a neve (népi változata a tülök); volt egy olyan változata is, mely az alaphang mellett egy felhangot is megszólaltathatott.

h) *Kürt* — többféle változata volt használatban. Kosszarvból készült kürtökkel járták körül hét napon át Jerikót, miközben a papok kürtöltek (a frigyláda előtt haladtak, a köznép a frigyládát követte). A hetedik napon kürtölésre omlottak le a város falai (Józs 6,4-6.9.13).

Mózesnek két *ezüstkürtöt* kellett készíttetnie magának, ezeket táborozáskor használta: riadóztatás, gyülekezés, indulás jelzésére (4Móz 10,1-10).

Alkalmazták még a kürtöt:

— szertartásban a léviták,

— böjtnapra való figyelmeztetéskor (kosszarvból készült változatát),

— újhold ünnepén (vadkecske szarvából készült változatát),

— a „kürtölésnek esztendejé"-ben: a kánaáni honfoglalás 50. évének 7. hónapjában (3Móz 25,9-15),

— ének, tánc kísérő hangszereként,

— engesztelés napján (hetedik hónap tizedik napján),

— vigasságok napján, ünnepeken, a hónap kezdetén (3Móz 25,9-10).

Egyes források, bibliai locusok trombita értelemben is említik.

i) *Trombita* — Titus diadalívén egyenes cső, tölcsérrel a végén; ilyennek írja le Flavius is. Amikor Abija és Jeroboám harcában Júdát körülfogják és megtámadják ellenségei, „kiáltának az Úrhoz, a papok pedig trombitálának vala trombitákkal" (2Krón 13,14). Júdás Makkabeus háborúiban is szerepet kapott. Idegenek elleni hadjáratban a riadót e hangszereken fújták, „és akkor az tudni fogja rólatok és megszabadít az ellenségtől" — szól a figyelmeztetés.

A babiloni fogságból való visszatérés után, a templom építésénél a trombitás figyelő-jelző szolgálatot teljesített a próféta mellett („Akik pedig építenek, azoknak fegyverök derekukra vala felkötve, és így építének; a trombitás pedig mellettem állt" (Neh 4,18.20).

j) *Hegedű* — tízhúrú hangszerként említik, ez valószínűleg a hárfa fordításaként értelmezhető (Zsolt 92).

k) *Lant* — görög forrásokból is jól ismert, főleg a zsoltárokban fordul elő (Zsolt 33, 71, 92 stb.).

l) *Citera* — a 33. és 150. zsoltár az Úr dicsőítésére alkalmas hangszerként említi. Tírusz elleni jövendölésekben is találkozunk vele: „Végy citerát, járd be a várost, elfeledett parázna nő, pengesd szépen, dalolj sokat, hogy így emlékezetbe jöjj!" (Ézs 23,18) Vagy: „És megszüntetem éneklésed hangosságát, és citeráid zengése nem hallatik többé" (Ezékiel 26,13). — Több válfaja volt ismeretes, Flavius a 12 húrút írta le; s ezt is kézzel, nem plectrummal pengették.

m) *Hárfa* — a szórakoztatás, a gyógyítás hangszere. Leírása alapján a görög *lírára* gondolhatunk. Ciprusfából készült, húrjai pedig birkabélből. Körös-körül nemesfémmel díszítették, alakja gyertyatartóhoz hasonlított. Gyász idején (pl. Babilonban) nem használták (Zsolt 137,2). Dávid hangszere minden bizonnyal ún. *eolhárfa* lehetett (éjszaka ágya fölé akasztotta, s az éjszakai szél fuvallatára megszólalt). Tízhúrú változatáról beszél a zsoltáros (Zsolt 33, 71, 92, 144, 147; helyenként egyszerűen 10 húrú hangszerként említi). Kisméretű válfaja, a *psalterium* a középkorban dívott, de már Izráelben is ismerték.

Dávid játékáról több helyen is olvashatunk: „Parancsoljon azért a mi urunk szolgáidnak, kik körülöttünk vannak, hogy keressenek *olyan* embert, aki tudja a *hárfát* pengetni, és mikor az Istentől küldött gonosz lélek reád jön, pengesse kezével, hogy te megkönnyebbülj." Saul ki is adja a parancsot: „Keressetek tehát számomra olyan embert, aki jól tud hárfázni, és hozzátok el hozzám" (1Sám 16,16–17). És a megoldás: „És lőn, hogy mikor Istennek lelke Saulon vala, vette Dávid a hárfát és kezével pengeté; Saul pedig megkönnyebbüle és jobban lőn, és a gonosz lélek eltávozék tőle" (1Sám 16,23).

A csoportos szereplésre: *énekszóra* és *hangszerkíséretre*, illetőleg tisztán hangszeregyüttes szerepeltetésére is találunk bőségesen példát a Bibliában. Néhány példa az ének+hangszer(ek) együttes megjelenésére:

— Más vonatkozásban említettük Lábán szemrehányását: „Miért futottál el titokban, s loptál meg engem? Miért nem jelentetted nekem, hogy elbocsátottalak volna örömmel, *énekszóval*, *dob-* és *hegedűszóval*?" (1Móz 31,27)

— „Dávid azért és Izráelnek egész háza népe felvivék az Úr ládáját *énekléssel* és *trombitaszóval*" (2Sám 6,15).

— Izráel elvettetésekor mondja az Úr: „Távoztasd el tőlem *énekeid* zaját, *hárfáid* pengetését sem hallgathatom" (Ámósz 5,23).

— *Ének* és *hárfa* együttes szerepléséről olvashatunk a 98. és 147. zsoltárban, akárcsak Ámósz könyvében (6,4–5). Ilyenkor a hangszer kísérő funkciót tölt be.

Változatos összeállításúak a *tisztán hangszeres* együttesek — ilyenkor két-három vagy még több hangszer fordul elő, a régi gyakorlatnak megfelelően mindenike a fődallamot szólaltatja meg a *maga regiszterén* s a *maga hangszínével* — úgymond heterofonikusan (tehát a dallam egy-egy hangját kicifrázva, melizmatikusan ékesítve. Néhány példa:

— *kürt és trombita* — (Zsolt 98,6);

— *lant és citera* — a frigyláda előtt (1Krón 15–16);

— *lant és hegedű* — Salamon készíttette ébenfából a templom és királyi ház számára (1Kir 10,12);

— *dob-lant-síp-hárfa* — próféták csoportja előtt látja Sámuel (1Sám 10,5);

— *lant-citera-trombita* — az Úr házában (2Krón 20,28);

— *dobok-lantok-sípok-cimbalmok-hegedűk*: jegenyefából való „szerszámok", melyek kísérik a szövetség ládájának felvitelét Jeruzsálembe (2Sám 6,5);

— *lant-síp-duda-kürt-hárfa-citera* és „*mindenféle hangszer*" — az állókép előtt való leborulásra szóló felhíváskor (Dániel 3,5-7);
— *dob-hárfa-hegedű-cimbalom-citera-fuvola-kürt* (Zsolt 150,3-5).

*

Megemlítjük a *kultikus táncot*, mert ezzel is találkozunk több alkalommal a Bibliában, s ezt is hangszer(ek) kíséri(k). A 150. zsoltárban olvashatjuk: Dicsérjétek őt *dobbal* és *tánccal*. Ugyanilyen értelemben említi a táncot — dob- és hárfakísérettel — a 149. zsoltár 3. verse. Maga Dávid király is táncol a frigyládának Jeruzsálembe való szállításakor: „Dávid pedig teljes erejéből táncol vala az Úr előtt" (2Sám 6,13). Elmarasztalólag jelenik meg a tánc, melyet Mózesre várva az aranyborjú előtt jár Izráel népe (2Móz 32,19). A vörös-tengeri átvonulás után asszonyok is táncot lejtenek Miriám prófétaasszonnyal az élen — szintén kultikus jelleggel (2Móz 15,20).

3. Zsoltárok

Az ószövetségi ciklus másfélszáz zsoltárból áll, gyűjtésének ideje a Kr.e. V-II. századra esik. Egyik csoportosítás szerint öt könyvet tartalmaz:

I. = 1-41
II. = 42-72
III. = 73-89
IV. = 90-106
V. = 107-150.

Másik csoportosítás a *szerzőket* veszi alapul:

Dávid	73	
Aszáf	12	
Koráh fiai (Koráh-iskola)	11	
Salamon	2	
Jedutun	2	
Mózes	1	
Hémán	1	
Ethán	1	= 103
Ismeretlen szerző	47	
	150	

További csoportosítás vegyesen épít a *szerzőkre* és *tartalomra*, illetőleg a funkcióra:

a) Dávid-zsoltárok 3-41 [!]
b) elohista zsoltárok 42-89
c) grádicsok zsoltárai, zarándokok énekei (a jeruzsálemi templom felé közeledve s egyre emelkedve; a fogságból hazatérő zsidók is énekelték) 120-134

d) Hallél-zsoltárok (páska ünnepére) 113–118
e) király-zsoltárok — előbb az éppen uralkodó királyról szóltak, utóbb általánosabbá lettek: a Messiásra vonatkoztatták: 2, 16, 22, 40, 45, 68–69 stb.

Egyes zsoltároknak nem volt saját dallamuk, ismert melódiára énekelték; néhány példa a dallamutalásra:
— szőlőtaposók énekére (8, 81, 84),
— a reggeli/hajnali szarvas énekére (22),
— liliomok dallamára (45, 69, 80),
— Távoliak csendes galambja dallamára (56),
— Ne pusztítsd/veszejtsd el kezdetű dallamra (57–59, 75),
— A halál fehérit kezdetű énekre (9),
— az éneklő mester dallama (előénekes szolisztikusan megszólaltatott éneke, Dávid főzenésztől vagy Jedutun iskolájából származó dallamra (39, 62, 72),
— Miktám (Dávid király énektípusra — 16, 56–60),
— Siggajon (vándorló, tévedező dallam?, l. később az ún. peregrinus zsoltártónuszt — 7),
— magasabb regiszterben való intonálásra utal (6, 12),
— gittigh (Gát városából való dallam, 8, 81, 84 — szőlőtaposók dallamára való utalás is),
— halamoth (női hangra — 46),
— Szeminith (oktávval mélyebben — magasabban? — 6, 12).

*Hangszeres kíséret*re is utal néhány zsoltár:
— Neginót (síp-húros hangszer? — 46, 54),
— Nehilóth (fuvola).

A zsoltárok végén olvasható *szela* kifejezés zenei közjátékot vagy egy-egy dallamrész ismétlését jelenthette (kezdd elölről, a későbbi da capo értelmében). A *halleluja* kifejezés a zsoltárok elején és/vagy végén felszólítás: Dicsérjétek az Urat! (104–106) Alkalomra való utalásként foghatjuk fel a betegség (53, 88), illetőleg a fiú halálára szóló jelölést (9).

A zsoltárok belenőttek a keresztyén egyházzenei kultúrába is, a középkorban latin, a reformáció után Károli Gáspár, majd Szenczi Molnár Albert magyar fordításában.

4. Léviták

Mint ismeretes, Jákób fiainak egyike Lévi, az ő leszármazottai alkotják Izráel törzseinek egyikét, elnevezésük: léviták (4Móz 3). Tisztük a bizonyság házához/sátorához kapcsolódó szolgálat: a hajlék hordozása, az edények gondozása, a hajlék körüli táborozás, őrjárat, a különféle áldozatok bemutatása. Az áldozatok bemutatásával az ő feladatuk volt a zene megszólaltatása (az áldozat bemutatásának megkezdésétől annak egész ideje alatt). Ez a szolgálat az Úr sátorában, illetőleg a jeruzsálemi templomban is elő volt írva. Lássunk egy-két példát a Bibliából:

a) „És monda Dávid a léviták fejedelmeinek, hogy állítsanak az ő atyjok fiai közül éneklőket, éneklőszerszámokkal, lantokkal, citerákkal és cimbalmokkal, hogy énekeljenek felemelt szóval, nagy örömmel (1Krón 15,16).

b) „Dávid pedig bíborból csinált ruhába öltözvén, valamint a léviták mind, akik a ládát viszik vala, az éneklők is és Kénániás, aki az éneklők vezére vala, énekelnek.

És az egész Izráel vivé az Úr szövetségének ládáját nagy örömmel, kürtökkel, trombitákkal, cimbalmokkal, zengedezvén lantokkal és citerákkal" (Uo. 27–28. v.; ill. 2Krón 29,25–28: Dávid zengő szerszámaival).

c) „A ládának a sátorba való helyeztetése után éneklik a 105. és 96. zsoltárt" (1Krón 16 — fejezetcím).

d) A léviták az Úr házában, a frigyláda elhelyezésekor (a jeruzsálemi templomban) „mind, amennyien valának, Aszáf, Hémán, Jedutun, az ő fiaik és testvéreik, *fehér ruhában*, cimbalmokkal, lantokkal és citerákkal állanak vala napkelet felől az oltárnál és övelök *százhúsz kürtölő pap*. [az én kiemeléseim — B.A.] Mert a kürtölőknek és éneklőknek tisztök vala egyenlőképpen zengeni az Úrnak dicséretére és tiszteletére" (2Krón 5,12–13).

Név szerint ismert, jelentősebb szerepet betöltő léviták: Lévi (Jákób fia), Gerson, Kehát, Merári (Lévi fiai, leszármazottaik a gersoniták, kehátiták, meráriták). Dávid és Salamon király idejében többek között Mesullem (mester, lantos), Ohádia (mester, énekszerző), Aszáf (énekszerző, fiai a fogság után is szolgáltak), Hémán (főéneklő), Jedutun és fiai (lantosok), Kenániás (lévita vezér, tudós az éneklésben; 1Krón 6; 25,1.6–7.15–16; 2Krón 5,12–13; 34,12; Ézs 2,41; Neh 7,44).

A léviták *számát* illetően is tartalmaz adatokat a Biblia:

— Mózes és Áron idején = 22 000 (4Móz 3,39);

— Kánaán földjére való bevonulás előtt, gyermekekkel együtt = 23 000 (4Móz 26,62);

— a léviták három nemzetségének 30–50 éves tagjai:

gersoniták	2630	
kehátiták	2750	
meráriták	3200	összesen = 8580;

— a babiloni fogság után:

a teljes gyülekezet	42 360	
énekes férfiak és asszonyok	245	
szolga-szolgáló	7 337	(Neh 7,67).

A 42 360 főt tekintve, minden 173 főre egy-egy muzsikus lévita = hivatásos zenész jutott.

— Salamon templomának felszentelésekor 120 trombitás működött közre;

— „négyezren pedig dicsérik vala az Urat minden zengő szerszámokkal, melyeket Dávid készíttetett a dicséretre" (1Krón 23,5).

Dávid király idején az éneklőknek *24 rendje* állott a zenei tevékenység szolgálatában (1Krón 25).

Mi volt a léviták *javadalmazása*?

Az áldozatokból, tizedből (állat, gabona, gyümölcs) részesültek. A honfoglalás után örökséget a földből nem kaptak, mint a többi törzs, ellenben a Kánaánban letelepedett nép városokat adott nekik letelepedésre, legelőkkel barmaik legeltetésére (6 menedék-, valamint 42 lakóváros; 1Krón 6,64). A tizedből továbbra is részesedtek, de ebből maguk is tizedet fizettek. Adót, rovást, úti vámot senkinek sem volt szabad kivetnie a lévitákra (Ezsdrás 7,24). A fogságból való hazatérés után

falvakat építettek maguknak Jeruzsálem körül, hogy közel legyenek a templomhoz s végezhessék kultikus szolgálatukat (Neh 12,29).

Az istentisztelet rendje — melynek szerves részét képezte a léviták szolgálata — kialakult már a pusztai vándorlás idején, teljesebbé vált a körülmények folytán a jeruzsálemi templomban. A fogság után a jeruzsálemi istentiszteleti rend mellett kialakult a zsinagógákban végzett változata (igeolvasás mint profetikus elem, zsoltáréneklés — messianisztikus felfogásban mindez, központjában az Isten áll az ő tetteivel). A gyülekezet kollektívumként énekel az Isten magasztalására. A kálvini reformáció ehhez a formához nyúl majd vissza.

II.
A keresztyén zenekultúra kialakulása és fejlődése a reformációig

1. Források

A keresztyén zenekultúra a keresztyénséggel együtt alakult ki és terjedt el Keletről, Júdeából. Első zenei forrásainak egyike a héber zsinagógában énekelt zsoltárok. Igaz, hogy ezeket a dallamokat későbbi feljegyzések őrizték meg, de a történelmi rétegződés ellenére világosan felismerhető a bizánci és római énekanyag egy részének kapcsolata e dallamokkal. Idelssohn (1882–1932) kimutatta, hogy a jemeni héber dallamanyag nagyfokú rokonságról tanúskodik: a keresztyén melizmatikus énekek gyökere részben idáig nyúlik vissza, a keresztyénség innen kölcsönözte a sajátos recitatívót. Másik forrása a keresztyén zenének a szír-örmény-egyiptomi, valamint a görög zenekultúra — más-más mértékben. Szabolcsi Bence még egy lépéssel továbbment: párhuzamba állított hindu-héber-keresztyén melódiát:

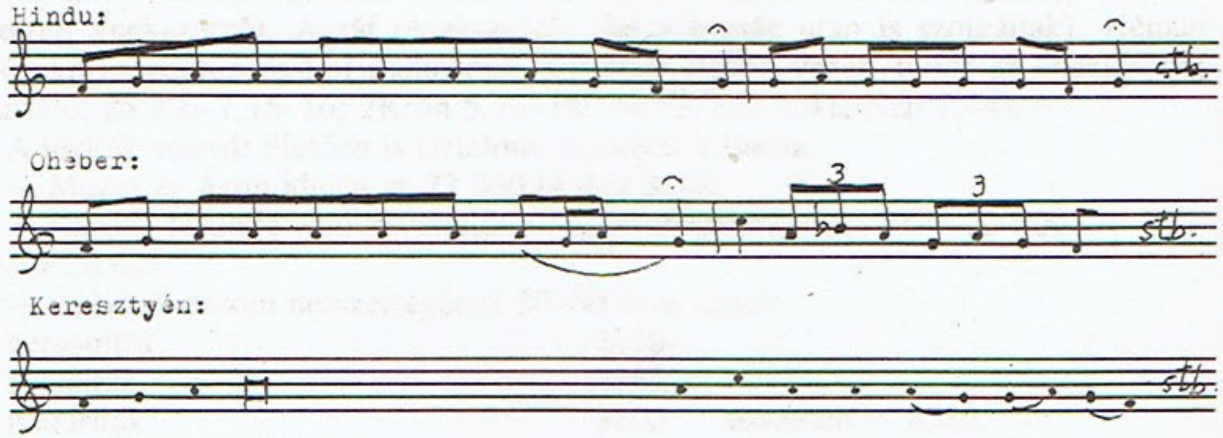

A zene a keresztyén egyházban is fontos szerepet kapott: kultikus funkciót töltött és tölt be napjainkig.

Az oxyrynchosi lelet — a III. századból származó gabonaszámla hátlapjára rögzített himnusztöredék — tanúsítja a görög zenekultúrával való kapcsolatot (a bizánci zene közvetlenül merített a görög forrásokból, a római egyházi zene viszont Alexandria és Észak-Afrika közvetítésével vett át elemeket). A XI. század közepéig, az egyházszakadásig (1054) lényegében azonos vonások jellemezték a keresztyén zenét mind Keleten, mind Nyugaton. A schisma után jelentek meg sajátos vonások a két zenekultúrában.

2. Éneklípusok

a) A *zsoltározó* típus (zsoltáréneklés-pszalmodizálás/pszaltikus zene) — mint láttuk — héber örökség, hosszabb szövegeknél alkalmazták. A kezdőhang után átfutóhanggal ér fel a főhangra, ezt annyiszor ismétli, ahányszor a prózai szöveg szótagjai megkívánják, lélegzetvételkor rendszerint alább száll egy hanggal (nagyszekunddal), majd folytatódik a dallam főhangon, míg a megnyugvást jelentő lezáró hangig ér (punctus). A bizánci pszaltikus zene melizmatikusabb. A

hangterjedelem rendszerint kicsi (kvart-kvint ambitus), a dallamban csak törzshangokat találunk (diatonikus). A középkor folyamán egyes zsoltárszövegekhez sajátos recitáló elemek, dallamfordulatok, ill. hangsorok kapcsolódtak, s kialakultak az ún. *zsoltártónuszok* (nyolc típus, a nyolc egyházi hangnemnek megfelelően, négy fő- és négy mellékhangnemben — négy autentikus, négy plagális, valamint egy kisegítő típus, az ún. peregrinus = vándor-, idegen, jövevénydallam). Ezt a típust képviseli a fennebb említett *Gloria patri et filio*. További példaként idézzük a 103. zsoltár szövegének éneklésére alkalmazott ötödik zsoltártónuszt:

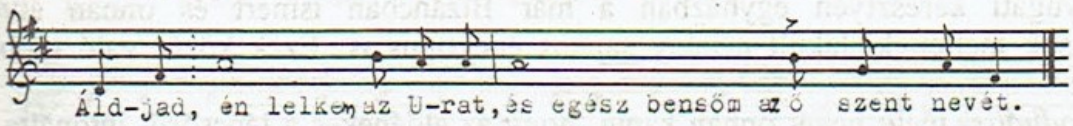

b) Plinius tudósítása szerint a *himnusz*t már az első keresztyének énekelték. Az antik hagyomány továbbéléseként könyvelhető el a szótaghosszúságon alapuló ritmizálás. A görög zenekultúrában igen népszerű volt e műfaj (a fennmaradt görög zenei emlékek többsége ide sorolható). Mind Keleten, mind Nyugaton népszerű lett a keresztyén zenében is (Alexandria, Szíria, Gallia, Milánó — az 1300-as években érte el virágkorát). Az Ambrosius által Bizáncból kölcsönzött típus líraibbá, könnyebben intonálhatóvá, strófikussá és szótagolóvá lett. Néha felbukkant benne a rímelés és a refrén is. Ambrosiusnak magának tulajdonítanak néhány himnuszt (O, lux beata trinitas = *Fénylik a nap fényességgel*, *Teremtő Úr, kérünk téged*, akárcsak az alább következőt). Alábbi példánk egyben azt is érzékelteti, mint vált Luther Márton révén az egykori Ambrosius-himnusz (a) protestáns korállá (b):

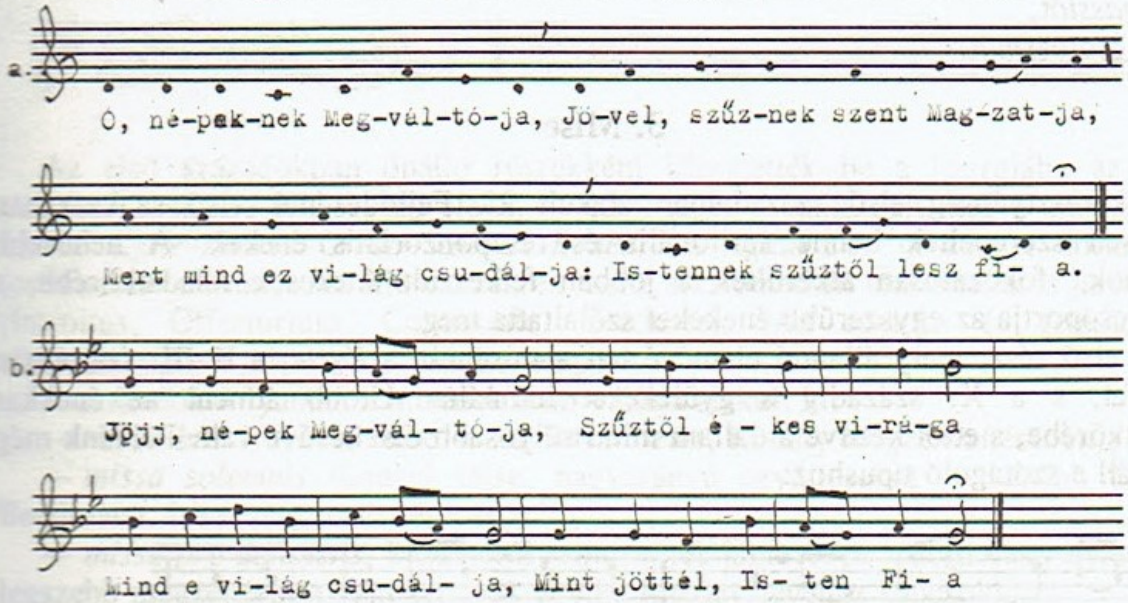

(Szabadabb fordításban: Jöjj, népek Megváltója, Így kér a föld lakója, Jöjj, lelkünk drága fénye, Szívünk édes reménye.)

c) Mindkét egyházban alkalmazták az ún. *váltakozó éneklést* (Antiokhia, Jeruzsálem, Alexandria):

— két vokális csoport felelget egymásnak (antifóna),

— szólóének váltakozik csoportos énekkel (responsorium).

Egyszerűbb változatában a gyülekezet az *Ámen* különböző variánsaival válaszolt a pap énekére.

Fejlettebb típusában a gyülekezet több-kevesebb zenei változtatással, rendszerint más szöveggel válaszol a szólóra, a lelkész énekére.

d) A *dicsőítő-magasztaló énekek*, ill. *halleluják* jellemző sajátossága az ún. vokalizálás: egy-egy szótagra több hang éneklése (melizmatikus vonás). Szintén a héber zenéből került a bizánciba (hallél-zsoltár), majd a rómaiba. A keresztyének főleg a húsvéti énekekben alkalmazták. Sajátos változata a római egyházi zenében a *jubiláció*, terjedelmes melizmákkal (kivételes esetben 30–32 hang is esik egy-egy szótagra). Egyszerűbb példák az evangélikus zenében ma is élnek.

A nyugati keresztyén egyházban a már Bizáncban ismert és onnan átvett énektípusok mellett kialakult néhány sajátos énektípus is. Ezek közül való többek között a:

e) *graduális*, mely nevét onnan kapta, hogy az előénekes a lépcsőről intonálta, s erre válaszolt a hívők serege (gradus = lépcső, fok);

f) *tropus*, mely a bizánci zenében alakult ugyan ki először (troparion), de itt hangsúlyozott szerepet kapott; melizmatikus énekekből alakult ki szövegbővítéssel (jelzők beiktatásával), s így az ének szótagolóvá (szillabikussá) lett;

g) *szekvencia*, melyben verses szövegre hangzott el a dallam; Franciaországban és Svájcban volt népszerű — egyszerűsödött dallamokkal.

Az énektípusok között találjuk még a:

h) *laudát*,

i) *litániát*,

j) *liturgikus drámát* (zenei betétekkel),

k) *korálist* (ill. gregorián korálist),

l) *passiót*,

m) *zsolozsmát*.

3. Mise

A keresztyénség első századaiban alakult ki. Fejlődésének első szakaszában vegyesen szerepeltek benne antifonális és reszponzoriális énekek. A nehezebb dallamok fokozatosan átkerültek a jobban felkészült énekesek feladatkörébe, a hívők csoportja az egyszerűbb énekeket szólaltatta meg.

Az első rész, mely állandó elemévé lett a misének, a *Kyrie*, a II–III. században tűnt fel, s a X. századig a gyülekezet intonálta. Utóbb átment az énekkar feladatkörébe, s ettől kezdve a dallam mind súlyosabb díszítésűvé vált. Példánk még közel áll a szótagoló típushoz:

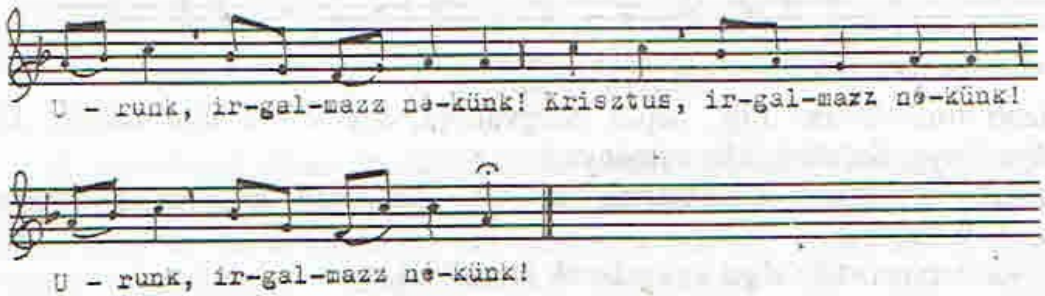

Az első időben egyházi népének volt a *Gloria* és a *Credo*. Előbbit az V. században vette át a római egyház a bizánciaktól, utóbbi görög eredetű, s a VI. században spanyol- és frankföldön át került a római liturgiába.

A *Sanctus* — a *Benedictus*szal — a II. században tűnt fel, s a szótagoló típust képviseli:

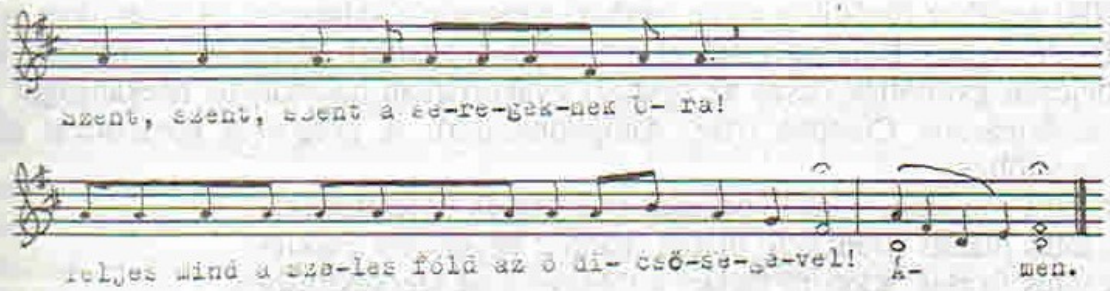

Az *Agnus Dei* szintén népének volt; példánk a wittenbergi változat:

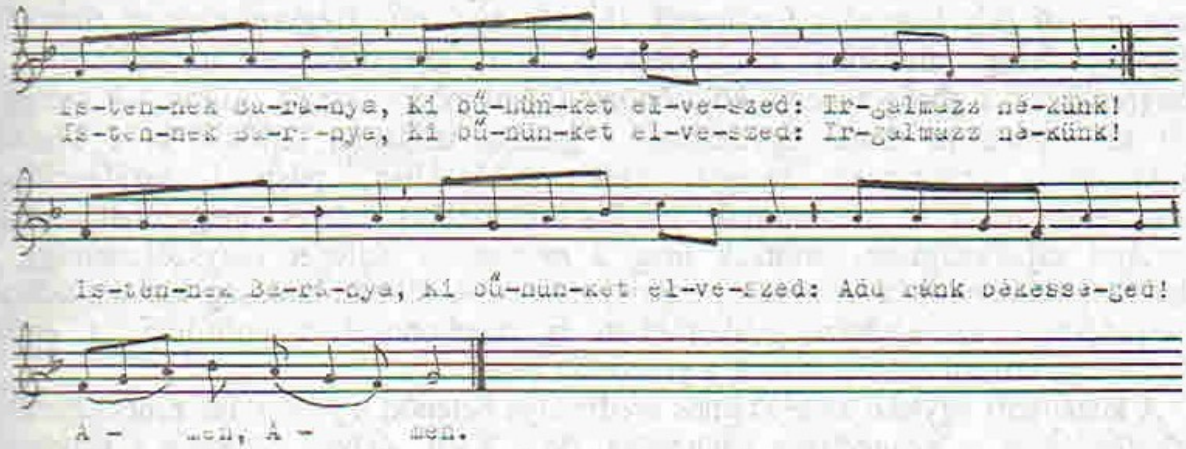

Az első századokban önálló részekként illesztették be a liturgiába az egyes tételeket, s csak a XI. század elején — 1000 táján — szilárdult meg a mise állandó kerete *Kyrie-Gloria-Credo-Sanctus-Benedictus-Agnus Dei* összetétel formájában (ordinarium missae). Az állandó részek mellé alkalomadtán más tételek is járulhattak (Introitus, Offertorium, Communio, Graduale). (Az egyházi év felépítéséhez alkalmazkodik a missa proprium de tempore.)

A századok folyamán a misének több válfaja alakult ki:

— *missa brevis* (rövid mise — később Mozart, Kodály megzenésítésében);

— *missa solemnis* (ünnepi mise, nagyarányú együttesekre — később Mozart, Beethoven, Liszt megzenésítésében);

— *missa pro defunctis*, kezdetéről *requiem*nek is nevezett halotti vagy gyászmise; legszebb megzenésített változatainak egyike Mozart nevéhez kapcsolódik;

— tisztán hangszeres változata az *orgonamise*: csak orgonára írt kompozíció, az orgonával kísért énekkari mise mellett (csendes mise).

A miseénekek feldolgozása a XIV. században kezdődik, és egész sor egyetemes értékű mű keletkezett ilyen formán (pl. Machaut, Bach, Josquin, Isaac, Haydn, Cherubini, Schubert, Gounod, Franck, Stravinsky, Brahms és mások).

4. Gregorián ének

A középkori keresztyén zene kialakulásában, fejlődésében fontos szerepet játszott többek között *Ambrosius* (333–397) milánói püspök, aki átvett Bizáncból néhány jelentős műfajt, s mint láttuk, maga is szerzett himnuszokat. *Nagy Gergely* (540–604) nevéhez fűződik a nyolc egyházi hangnem alkalmazása (4 autentikus = 4 plagális, ill. hypo). Róla nevezték el a középkori egyházi éneket *gregoriánnak*, ui. az ő idejében gyűjtötték össze az egyházi gyakorlatban használatos énekanyagot az ún. Antiphonarium Centóba (röv. Antiphonarium). A gregorián korálisokat más névvel is jelölték:

— cantus romanus: római énekesek-szerzetesek terjesztették;
— cantus planus (franciául: plaine chante): egyenletes éneklés;
— cantus firmus: adott/fő dallam a többszólamú szerkesztésben;
— cantus choralis.

Mint az eddigiekből is kiderült, a középkori egyházi énekanyag *vokális*, általában *latin nyelvű* (kis hányadát fordították le más nyelvre), *kiegyensúlyozott ritmikájú* (egy-egy hang általában nyolcadértékű a lejegyzésekben/átírásokban). A *hangrendszert* a görög zenéből kölcsönözte (némi módosítással). Alárendelt szerepet kap az *orgona* (a római egyházban, s gazdag irodalma fejlődik ki a későbbi századokban; gazdagabb nyugati székesegyházakban, püspöki rezidenciákon hangszeregyüttest is alkalmaztak vokális-szimfonikus művek megszólaltatására). További sajátosságként említsük meg a *monodikus* jelleget (egyszólamúság), a *diatóniát* (lemondott a kromatika használatáról). A többszólamúság kialakulásával, elterjedésével az egyházi gyakorlatban is meghonosul a polifónia, s ennek alapanyaga hosszú századokon át a gregorián zene.

A középkori egyházi zene számos eredménye belenőtt a protestáns zenekultúrába; erőteljesebben az evangélikus egyházéba, de a XVII. század közepéig a kálvinista egyház zenéjébe is, amint erről Keserűi Dajka János és Geleji Katona István munkája, az *Öreg Graduál* (1636) beszédesen tanúskodik.

III.
A reformátorok tanítása a zenéről

1. Protestáns korál

Ismeretes, hogy a reformáció milyen nagy hangsúlyt fektetett az anyanyelvre. Ennek nyomán keletkeztek részleges bibliafordítások, illetőleg így jött létre Károli Gáspár teljes fordítása (1590). Ezzel párhuzamosan bontakozott ki a 16. század protestáns — s benne református — költészete. Értékei között nemcsak helyi, hanem országos jelentőségű eredményeket is számon tartunk, mint amilyen például Balassi Bálint vallásos lírája. A fordításokat tehát szervesen kiegészítették az eredeti alkotások — mindkét területen az *anyanyelv* súlyát-szerepét hangsúlyozva, beleértve a gyülekezeti éneklést is.

Zenei szempontból külön ki kell emelnünk a *protestáns korál* keletkezését. Ez az új és sajátos műfaj négy forrásra vezethető vissza:

a) A *gregorián ének*-, elsődlegesen *himnuszköltészet*re. „A reformációs énekköltészet legkorábbi és legkönnyebben kimutatható forrása a középkor latin himnuszköltészete. Mivel a reformált keresztyénség az apostoli egyház örökösének vallotta magát, istentiszteletéből kihagyta mindazt, ami a Szentírás tanításával ellenkezett, de meghagyta benne mindazt, ami nem volt bibliaellenes, és amit fel lehetett használni az új értelmezésű liturgiában. [...] Hogy ez így volt és igen sokáig így maradt a különválás utáni református egyházban is, annak bizonysága, hogy 1636-ban az *Öreg Graduál*lal még mindig »református misekönyv«-et próbált Geleji Katona István népszerűsíteni, és az istentiszteleti éneklés kálvini formája csak a puritanizmus hatására, az 1684. évi szatmárnémeti zsinaton nyert polgárjogot a genfi zsoltárok éneklésének engedélyezésével, ami ugyan már többé-kevésbé elterjedt gyakorlat utólagos szentesítésének tekinthető" — írta Cs. Tóth Kálmán.

b) A *huszita korál* — mely 15. századi énekeskönyv segítségével terjedt — hatása szórványosan a református énekköltészetben is kimutatható.

c) A *német népdal*, amikor is új szöveggel, ennek megfelelően módosított ritmikával kapott új funkciót az egyházi zenében; terjedését (ti. az ennek alapján keletkezett korálét) megkönnyítette az egyes népdaltípusok ismerete.

d) A *protestáns énekköltészet*, mely már a reformáció szellemét tükrözte és költőnként, zeneszerzőnként egyéni vonásokkal alkalmazhatta a középkori eredményeket.

2. Luther, Kálvin, Zwingli tanítása az egyházi énekről, zenéről

A reformátorok bibliai alapokra helyezték az egyház tanítását, így bibliai alapon fogalmazták meg a zene szerepét is a liturgiában, az egyházi-egyházzenei életben.

Luther Márton (1483–1546) azt vallotta, hogy mindent meg kell tartani a középkori katolikus egyház liturgiájából, egyházzenei tanításából, ami nem ellenkezik a Szentírással:

„A művészetek egyik fajtáját sem szabad elnémítanunk. Nekem nem az a véleményem, hogy az evangélium által minden művészetet földre kell sújtani és el kell pusztítani, mint néhány megszállott szeretné [Thomas Münzer vakbuzgó híveire

utal], hanem valamennyi művészetet, *különösen zenét* [az én kiemelésem — B.A.] szívesen látnám annak szolgálatában, aki azokat adta és teremtette."

Másik alkalommal részletezi álláspontját:

„A zene Istennek egyik legkedvesebb és dicsőségesebb ajándéka, melynek a Sátán elkeseredett ellensége. A zene eltávolítja szívünk szomorúságát és megtöri bűnös gondolataink hatalmát. A zene a fegyelem egyik gyöngéd és kedves fajtája: megnemesíti szenvedélyeinket és megtisztítja értelmünket. [...] A muzsikát mindig szerettem; aki jártas ebben a tudományban, az kiváló ember és ért mindenhez [?]. A muzsikát az iskolában is fölötte szükséges megtartani. Egy tanítómester tudjon énekelni, vagy nem becsülöm semmire; fiatal teológusok sem valók a prédikátorságra, ha még előbb az iskolában az éneklést nem tanulták és nem gyakorolták. [...] A muzsika szépséges, csodás adománya Istennek, és közel áll a teológiához. A teológia után a muzsikát állítom a legmagasabb és legnagyobb dicsőségű polcra."

A fenti idézetben Luther kihangsúlyozza:

a) az ének-zene isteni adomány voltát,

b) hatását,

c) fegyelmező jellegét,

d) pedagógiai fontosságát, tanításának szükségszerűségét,

e) a zene helyét az egyházi nevelésben, életben.

Luther a zsoltárokat tekintette a gyülekezeti éneklés alapjának, de azokat *szabadon* kezelte, csupán tartalmilag ragaszkodott az egyes zsoltárok alapvető mondanivalójához. Ez lényegében a *zsoltárparafrázisok* keletkezését-létezését indokolja. Az ének-zene nevelő hatását a görög éthoszelmélet óta vallja az európai pedagógiaelmélet és -gyakorlat, ez a felfogás görög örökség a keresztyén zenekultúrában.

Első dalait Luther 1523-ban írta a reformáció első mártírjainak emlékére (*Ein neues Lied, Nun freut euch, Lieben Christen*). További témáit — akárcsak a mesterdalnokok — a Bibliából, pontosabban a zsoltárokból, ókeresztyén énekekből merítette. Pl.

a) *Ein' feste Burg — Erős várunk/Erős vár a mi Istenünk*, a 46. zsoltár alapján (legkorábbi lejegyzése 1529-ből való):

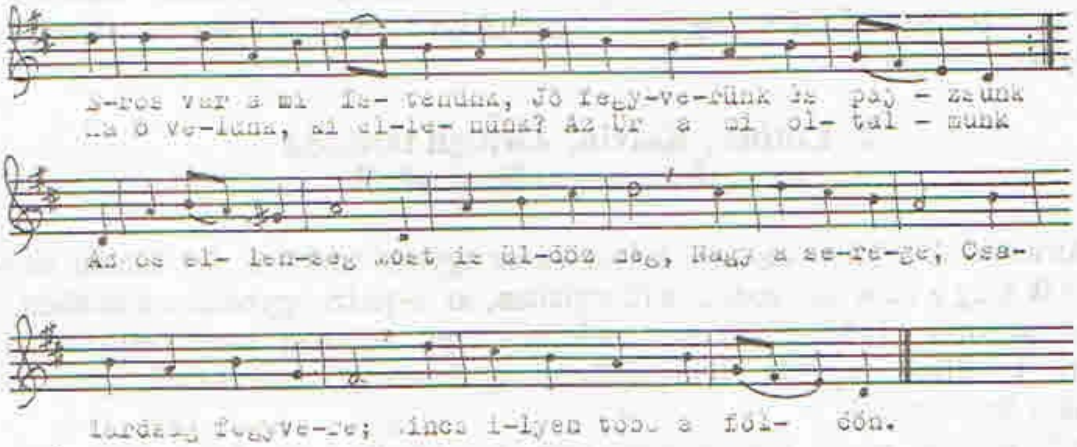

b) *Aus tiefer Not* — a 130. zsoltár alapján;

c) *Vom Himmel hoch, da komm ich her* — karácsonyi gyermekdal Lukács evangéliuma alapján;

d) *Jesaja dem Propheten* — Józsué könyvének 6. része alapján, ill. a *Sanctus* német változata nyomán.

Az erdélyi Énekeskönyvből ismert Luther-énekek:

Adj békességet — tiszta fríg dallamával (11-192).

Az Istennek szent angyala — tiszta dúr melódiával (94-316).

Erős várunk — a német dallam változata (178-390), a reformáció „nagy harci éneke, az Istenben való rendíthetetlen bizodalom himnusza" a 46. zsoltár gondolataira építve. Előzményeként egy liège-i latin graduál Credo tételét említhetjük. Számos művészi feldolgozása ismeretes, közülük is kiemelkedik Johann Sebastian Bach 80. számú, ún. *Reformációs kantátája*, Mendelssohn *5. szimfóniájának* egyik tétele, Meyerbeer *Hugenották* című operája, valamint számos orgonamű.

A Mi Atyánk gondolatmenetét követő és régi énekeskönyveink óta népszerű *Mennybéli felséges Isten* (38-483). Luthernek ez az éneke kétféle magyar fordításban is közkézen forgott. Szintén több feldolgozás alapja, köztük Bach-kantátának, Mendelssohn orgonaszonájátának variációs tétele.

Találkoztunk fennebb Ambrosius nyomán írt himnuszfordításával s az abból keletkezett protestáns korállal (*Jöjj, népek Megváltója* — 303). Az 1990-es Énekeskönyv további Luther-énekeket is tartalmaz (217, 218, 233, 234, 293, 298).

Zwinglivel és Kálvinnal ellentétben az egy- és többszólamú, az énekes és hangszeres zenét egyaránt az istentiszteleti rendbe iktatta.

Kálvin János (1509-1564) előbb nem tulajdonított különösebb fontosságot az éneknek. 1538-ban lett Strassburgban a francia menekültek gyülekezetének lelki gondozója, és ott figyelt fel az ének hatására, mire újból átgondolta-átdolgozta és módosította az énekkel-zenével kapcsolatos álláspontját. Ennek eredményeként adta ki 1539-ben első zsoltárgyűjteményét (a 19 zsoltárból hat zsoltár, Simeon éneke, Tízparancsolat; fordítását is maga végezte; elsődlegesen német egyházi énekek dallamait alkalmazta).

Kálvin tanítása radikálisabb, szigorúbb. Tanításának alapja a 33. zsoltár 2-3. verse: „Dicsérjétek az Urat citerával, tízhúrú hárfával zengjetek neki. Énekeljetek neki új éneket, lantoljatok lelkesen, harsogón." Az Efézusiakhoz írott levél 5. részének 19. verse: „Beszélgetvén egymás között zsoltárokban és dicséretekben és lelki énekekben, énekelvén és dicséretet mondván szívetekben az Úrnak." Harmadsorban a Kolossébeliekhez írt levél 3. részének 16. verse: „A Krisztusnak beszéde lakozzék tibennetek gazdagon, minden bölcsességben, tanítván és intvén egymást zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel, hálával zengedezvén a ti szívetekben az Úrnak."

1542-ben jelentette meg első genfi zsoltárkönyvét, saját előszavával. Ezt kibővítette 1543-ban, s ez a kiadás szolgált alapul a későbbiekben. Az 1543. évi Ágendáskönyvhöz írt előszavában foglalta össze az egyházi énekkel-zenével kapcsolatos tanítását (Révész Imre magyar nyelvű fordításban az 1939-es jogoszláviai ref. énekeskönyvben tette hozzáférhetővé). Többek között ezeket írta: „Valamennyi eszköz között, amely alkalmas arra, hogy az embert felüdítse és gyönyörködtesse, a zene az első és egyike a legfőbbeknek, s azt is el kell fogadnunk, mint Istennek erre a célra rendelt ajándékát. Ezért úgy kell azt

használnunk, hogy vissza ne éljünk vele, hogy be ne mocskoljuk, meg ne gyalázzuk, hogy kárhozatunkra ne váljék az, ami hasznunkra és üdvösségünkre rendeltetett. Alig van a zenén kívül valami ezen a világon, ami jobban tudná az emberek erkölcsét befolyásolni vagy megváltoztatni, amint azt Plátó is bölcsen kifejti. És valóban tapasztalhatjuk titkos, szinte hihetetlen erejét, amellyel valami módon a szíveket hatalmába tudja keríteni.

Éppen ezért kell mindent elkövetnünk avégre, hogy hasznunkra, ne pedig veszedelmünkre lehessen.

Igaz az, hogy a gonosz szó, mint Pál apostol mondja, megrontja a jó erkölcsöket. De ha ezt még dallam is kíséri, még sokkal erősebben hatol be a szívbe és járja azt át. Miként a tölcsérrel a bor az edénybe, úgy hatol be a méreg és romlás a dallammal a szívünk mélyébe.

Mitévők legyünk hát? Legyenek énekeink nem csupán tisztességesek, hanem szentek is, amelyek mintegy sarkalljanak arra, hogy az Urat imádjuk és dicsőítsük, s az Ő munkáin elmélkedjünk, hogy megtanuljuk Őt szeretni, félni, tisztelni és dicsőíteni."

Bár kezdetben az orgonát sem engedte használni az istentiszteleten, alapjában véve mégsem volt hangszerellenes: „Nem kell elítélnünk a fuvolát, a hárfát és más effajta hangszereket, mert ezek önmagukban nem rosszak, csak az emberek visszaélése rontja el hasznukat."

Gyülekezeti célokra, éneklésre a zsoltárokat tartotta a legalkalmasabbaknak: „Igaz az, amit Szent Ágoston mond: senki sem képes Istenhez méltóbb énekeket zengeni azoknál, amelyeket magától Istentől kapott. Így, bármennyire keresnénk is, nem fogunk jobb és alkalmasabb énekeket találni, mint Dávid zsoltárai. Ezeket a Szentlélek diktálta és szerzette az Ő számára. És valóban, mikor ezeket énekeljük, biztosak vagyunk afelől, hogy maga Isten adja a szánkba a szavakat — mintha csak Ő maga énekelne bennünk az Ő dicsősége magasztalására."

Találunk Kálvinnál utalást az éneklés módjára vonatkozólag is: „Énekelni szívvel is, nyelvvel is kell, nyelvvel szív nélkül nem szabad. Nem görög nyelven [mint] a latinok, nem is latinul [mint] a franciák s az angolok között, hanem az illető ország köznyelvén, hogy az egész gyülekezet megérthesse azt. A szent énekeket csak szívből lehet jól énekelni. A szívnek pedig szüksége van az értelemre. Ebben van a különbség az ember és a madarak éneke között. Mert a kenderika, a csalogány, a papagáj, ha szépen is, de értelmetlenül énekel. Az embernek sajátos adománya pedig éppen az, hogy tudja, mit mond, mikor énekel. Továbbá pedig az értelemnek a szívhez és az indulatokhoz is kell alkalmazkodnia."

Cs. Tóth Kálmán nyomán így összegezhető Kálvin tanítása a gyülekezeti énekről:

a) A zene, ill. az ének Istennek különösen kedves ajándéka, ezért a keresztyén ember az Isten dicsőségére élhet vele — a gyülekezet hitvallásaként, illetőleg az imádság egyik formájaként, s így szigorúan alárendelve az igehirdetésnek. Elsősorban bibliai szövegek énekeltetését javasolta (pl. zsoltárokat). A pusztán érzékeket csiklandó muzsika veszedelmes kísértő, sőt átok lehet. Ezért a zenével fegyelmezetten, tisztán kell élnie az embernek, nehogy a zene öncélú jelenség/cselekvés megnyilatkozásaként elvonhassa figyelmét az Istenről, az ő Igéjéről.

b) Az istentiszteleten az irgalmas Isten alászáll az ő népéhez, megszólít Igéje által, a gyülekezet pedig emberi szóval, illendő módon válaszol. Az éneklés

ajánlatos mint az Ige hirdetésének, hitünk megvallásának és az imádságnak közös, ünnepélyes, szívből fakadó kifejezése. Kálvin szerint az Istent legméltóbban magával az ő Igéjével dicsérhetjük, s erre, mint fennebb más vonatkozásban láttuk, a zsoltárok, az Ó- és Újszövetség énekformában írt vagy énekké alakítható részei a legalkalmasabbak.

c) Az ének bizonyságtétel, melyet Isten ad a maga híveinek ajkára — buzdításként, intő jelként a bűnnel szemben, gyógyítóként a bajban, erősítésként a kísértésben, orvosságként a bűn és hitetlenség ellen; így az ének a megszentelődés segítőeszköze.

d) Az éneklés módját illetőleg — az első Korinthusi levél (14,15) alapján a lélekkel és értelemmel való szólást ajánlja; a nyelvet megelőzi a szív, mert ha csak szavak hangzanak el, az képmutatás.

e) Az éneklésben az egész gyülekezet részt vesz, maga az éneklés közérthető módon, anyanyelven történik — az értelmes, lüktetéses-ritmikus beszédhez hasonlóan. Hogy mindenki által érthető legyen, az egyszólamú éneklést helyesli, hangszerkíséret nélkül.

f) Külön súlyt helyezett a gyermekek és az ifjak éneklésére, a leendő felnőtt gyülekezeti tagok zenei nevelésére.

Az egyházi éneklés körének megvonásával nem a műveltségbeli elmaradottságot, hanem az Igére koncentrált istentisztelet tisztaságát hangsúlyozta. Majdnem negyedszázadon át érlelődött és végül mégis befejezetlenül maradt éneklési reformterve (1539–1562).

Kálvin tanításának modern értelmezésével kapcsolatban figyelemreméltó Cs. Tóth Kálmán összegezése: „Mai gondolkodásunkkal és négy évszázad történelmi tapasztalatával a hátunk mögött, bármennyire következetesnek és tisztának látjuk a reformátornak ezt az elvi állásfoglalását, következtetéseit mégsem tudjuk teljesen osztani. A történelem tanúsága szerint a református istentisztelet légkörét, melegségét, kedélybeli tartalmát és vonzóerejét nem mélyítette el, inkább szegényessé, szárazzá tette éppen az éneklésben és a zenében gyakorolt, gyakran *nem is jól alkalmazott puritánság* [az én kiemelésem — B.A.]. [...] Egyházunk zenei igénytelensége nemzeti művelődésünk területén helyrehozhatatlan mulasztásokat eredményezett azáltal, hogy gyönyörű ősi dallamaink egész sorát egyáltalán nem vagy csak igen későn foglalták hangjegyekbe az énekeskönyvekben. Az is való, hogy a zenei írni-olvasni tudás és a hangszeres zene, valamint a karéneklés hosszan tartó elhanyagolásának következtében a nemzeti kultúránk más területein kimagasló szolgálatokat tett református egyház éneklése mind a mai napig viszonylagos elmaradottságban van" — írta 1971-ben.

Zwingli Ulrich (1484–1531), mint ismeretes, előbb Glarusban, Einsiedelnben, majd Zürichben volt lelkész. Utóbbi állomáshelyén fogalmazta meg a maga teológiai tanítását, s ennek keretében a zenéhez való viszonyát is. Zenében a legképzettebb volt a három reformátor közül: különböző hangszereken játszott (egyes források szerint tízen is), egyszólamú énekek és többszólamú feldolgozások szerzője. Zeneművei között három egyházi éneket is számon tartanak az egyes források (pestis idején írt ének, kappelni csatadal, a 69. zsoltár feldolgozása). Az istentiszteleti liturgiából teljesen száműzte az éneket, a zenét: 1525-ben eltávolította a karénekeskönyveket, 1529-ben pedig lebontatta az orgonákat. Később engedett ebből a merev álláspontból.

3. Magyar reformátorok az egyházi énekről

Viszonylag keveset tudunk e kérdésről; részletes bemutatásával-tárgyalásával még adós a magyar himnológia, így nem egy esetben feltevésekre szorítkozunk.

Dévai Bíró Mátyás (1500 k.–1545) esetében feltételezésre szorulunk: Lutherrel való kapcsolata a zenéről való vélekedését is kedvezően befolyásolhatta. Az első magyar kálvinisták egyikeként később módosulhatott felfogása Kálvin tanítása szerint.

Gálszécsi István (?–1543 k.) 1536-ban megjelent énekeskönyvének előszavában a magyar nyelvű egyházi éneklés védelmezőjeként jelenik meg: „Ne láttassék [...] senkinek magyar nyelven való éneklés az szent egyházban szidalmazásnak lenni, mert az értetlenek bennünk semmit nem cselekszenek."

Sztárai Mihály (1520 k.–1574 k.) tevékenységében hangsúlyozott szerepet kapott az ének, feltételezhetően tanításában is pozitíven szólt az egyházi énekről. Hegedűvel kísérte saját énekét, s a baranyai gyülekezetek kialakulásában zenei adottságát is gyümölcsöztette.

Beythe Istvánról (1532–1612) tudjuk, hogy Meliusszal állott kapcsolatban, feltételezhető, hogy az énekről, zenéről hasonlóan vélekedtek.

Melius Juhász Péter (1536 k.–1572) a zenét illetően kálvini alapokon állott: „Tanítsátok és indítsátok egymást mindenféle éneklés által, vigasságtevő szerszám mellett mondó és éneklő dicsérettel, mint a hegedősök, kik ékes dicséreteket énekeljenek; ne kelletlen, szíved szerint mondd, szívedből jöjjön ki nagy buzgósággal. Csak az a jó ének, mely lelki és aki lelkire tanít, int és onszol."

Amint látható, Pál apostol tanítását fogalmazza meg más szavakkal. Figyelemre méltó azonban a hangszeres zene, pontosabban: a hangszerkíséretes ének elfogadása, sőt, például állítása, népszerűsítése, nyilván a bibliai tárgyú históriás ének gyakorlata és tanulságai alapján.

IV.
Énekköltészetünk a 16. században

A 16. század irodalma lényegében énekköltés, ebben a korban minden verset éneklésre szántak, énekben „mondtak el". A kor általános divatján kívül ez megfelelt az ősi magyar hagyománynak is. Pusztán olvasásra vagy felmondásra úgyszólván nem írtak verset.

Azok a prédikátorok, akik felismerték az ének szerepét, segítségét a reformáció tanításainak népszerűsítésében, felkarolták a magyar énekköltészetet, a vallásos lírát. Az anyanyelvű éneklés fokozta a reformáció szellemében keletkezett énekek szerepét, kedvezett a gyülekezetek bekapcsolódásának is az egyházzenei életbe. Mivel a genfi zsoltárok fordítása csak 1607-ben jelent meg nyomtatásban, a reformátorok példáját követve, a magyar prédikátorok is írtak egyházi énekeket, nemegyszer egy-egy zsoltár alapgondolatát világítva meg, vagy a teljes zsoltár gondolatmenetét követve készült el számos zsoltárparafrázis. A 16. század magyar énekköltészete — lírája és a többi műfajban is — sokszor merített a Bibliából. Ez a biblikus szemlélet, bibliai háttér egyik jellemző vonása a 16. század énekköltészetének. Sokszor a kezdősor utal a Szentírásra, máskor az ún. intarziás énekeknél bibliai sorokat illesztettek be a versbe. Könyörgések szövege, hitvallás, bűnvallás jelenik meg az énekekben. A bibliai tárgyú históriás énekek cselekménye is a Szentíráson nyugszik. Ezzel magyarázható a költői nyelvben megjelenő képek, hasonlatok, jelzők sora.

1. Egyházi énekköltőink

Szegedi Kis Istvánnak (1502–1572) hat énekét tartja számon az irodalom, köztük a *Jövel, Szentlélek Isten, tarts meg minket igédben* (368), a *Jézus születél idvességünkre* (314); mindkettőt a debreceni énekeskönyv őrizte meg számunkra; íme az első:

Tudunk még két siralmas énekéről; egyik a 16. század jellegzetes könyörgése Istenhez, a másodikban erőteljes históriás énekre jellemző vonásokkal:

Szánja az Úr Isten híveinek romlását,
Az ő fiainak, leányinak rablását.
...
Vess véget immár Uram büntetésünkben.
Fordítsd szemeidet reánk kegyességedben.

Tinódi Sebestyén (1505 k.–1556) énekei közül kettőt tart nyilván egyházi énekköltészetünk. Egyik teljes egészében az ő műve; első három sorában azonos ritmikai felépítéssel és félsornyi lezárással (ez utóbbi az első sorok csonka változata, a sorok második felét elhagyja):

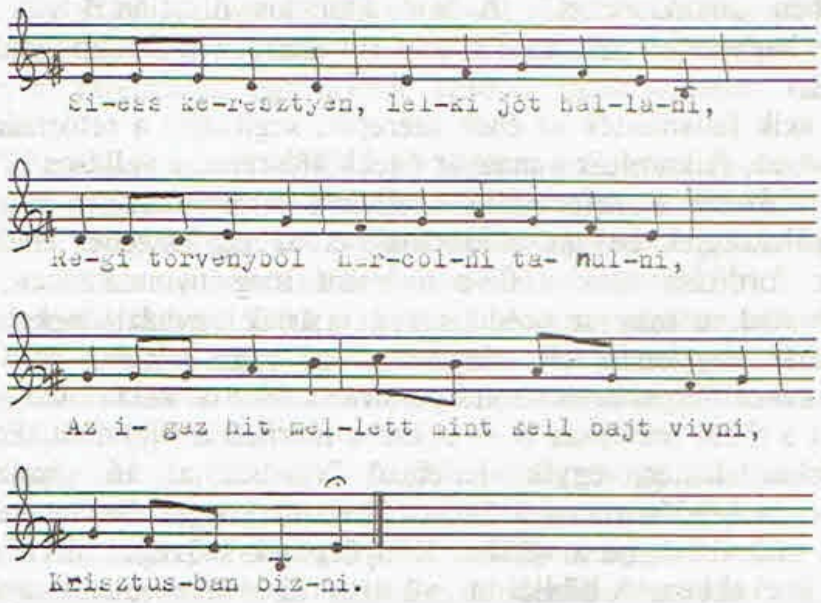

Tinódi dallamának forrásai között felismerhető egy horatiusi Tritonius-tétel.

Batizi András (1515 k.–1546) két éneke az erdélyi Énekeskönyvben is megtalálható: *Krisztus ím/ma feltámada* (124), *Jövel Szentlélek Úr Isten* (133). Harmadik ismert éneke más ritmusban olvasható a Próbaénekeskönyvben: *Könyörögjünk az Istennek, Szentlelkének* (32, ill. 327). A Fiú Istenről szóló dicséretét a debreceni énekeskönyv mentette át az utókorra (286):

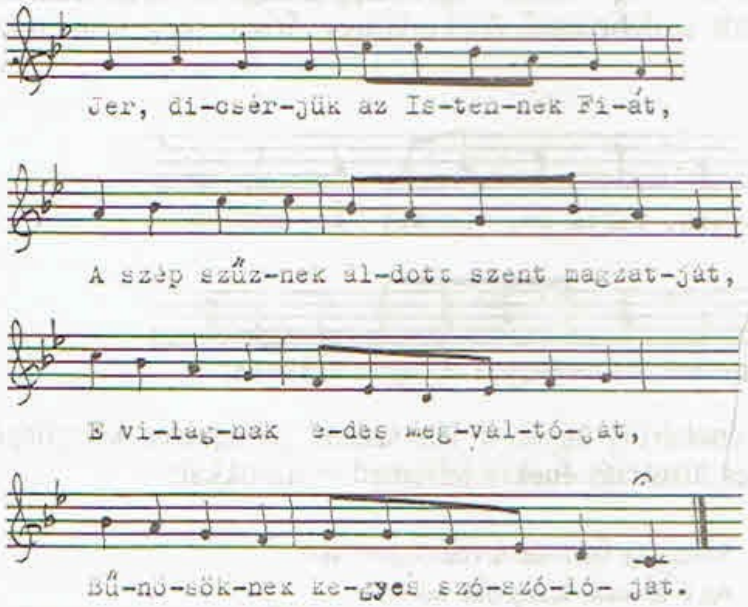

Dávid Ferenc (1520 k.–1579) az *Adjunk hálát mindnyájan* kezdetű ének szerzőjeként szerepel mind az erdélyi, mind a Próbaénekeskönyvben (24, ill. 378). Újabban napvilágot látott olyan vélekedés, hogy ez az ének nem a Dávid Ferencé

(Magyar Zene 1976; Ref. Szemle 1979; Magyarország zenetörténete. II. k. 293.); csak a szöveg, a dallam Huszár Gálé.

*Skaricza Mátén*ak (1544–1591) két éneke él tovább énekeskönyveinkben. Az Isten dicséretéről szóló izoritmikus, 11 szótagú (izometrikus), harmadik sorában fríg zárlatú, alapjában véve a népi hanglejtéshez közel álló dallamú (450):

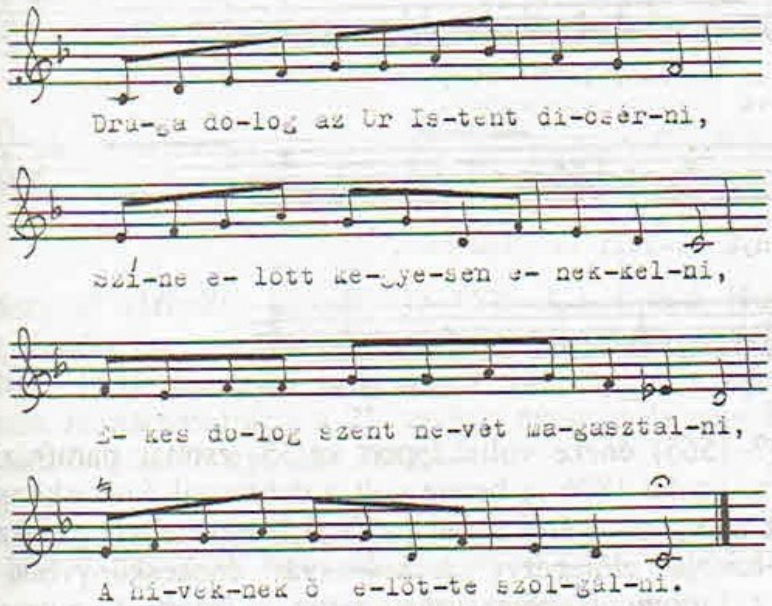

Másik éneke: *Reménységemben hívlak, Uram Isten!* — két-két sorában azonos felépítésű hálaadó-hitvalló (237). Szövegének alapja a 63. zsoltár.

Székely Balázs éneke a század közepén keletkezett *Szkárosi Horvát András* szövegére (1546). Históriás énekanyagunkban is számon tartják. A Lukács evangéliumának üzenetére épül. Dallamában cseh hagyomány él tovább. A kolozsvári énekeskönyv közvetítette számunkra. Kodály Zoltán 1939-ben feldolgozta háromszólamú egynemű kórusra, s a nagykőrösi református tanítóképző intézet fennállásának századik évfordulóján ajándékozta meg ezzel a református kóruskultúrát (380):

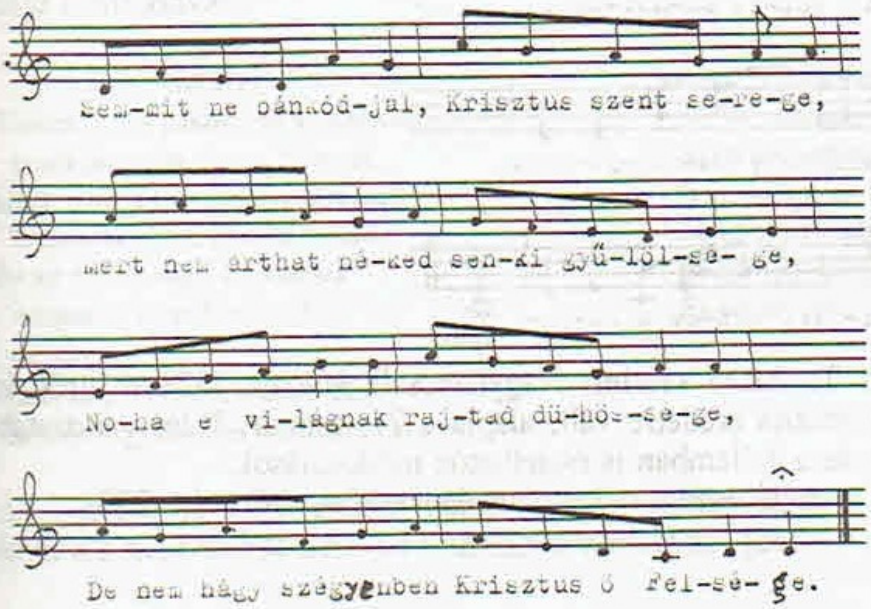

Szepetneki János (?-1555) énekét a Szamos mentében írta, és Bornemisza Péter énekeskönyve őrizte meg számunkra a halállal szembenézést, a halál elleni bátorítást, az igaz hitért mártíromságot is vállaló hívő énekét. Dallamépítkezésében töredékesen alkalmazza a visszatérést (399):

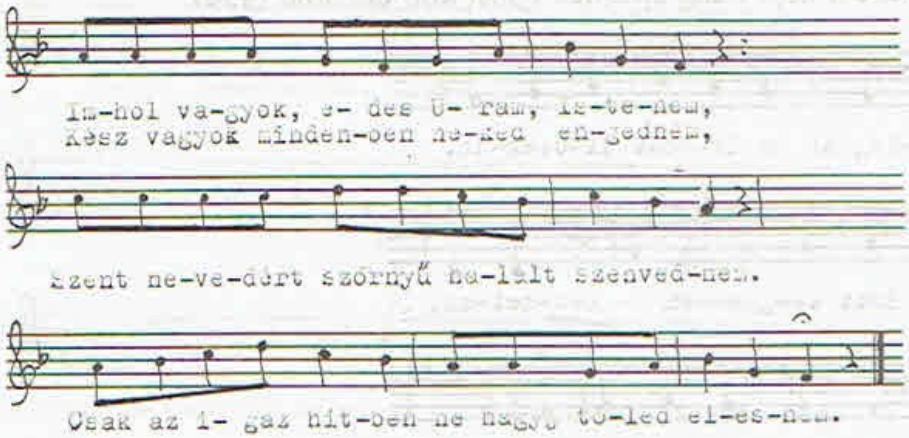

Kecskeméti Vég Mihály (?-1565) éneke voltaképpen az 55. zsoltár parafrázisa 1561-ből. A kecskeméti főbíró éneke 1806-ig benne volt a debreceni énekeskönyvben. Az egykori magyar élet nyomorúságáról szóló prófétai hangvétellel, panaszos hévvel, Balassi Bálint útját-hangját előlegezve. A kolozsvári énekeskönyvben is megtalálható. Kodály Zoltán a *Psalmus Hungaricus*ban gyümölcsöztette Kecskeméti szövegét, Pest-Buda egyesítésének évfordulóján (1923). A Kodály-téma keretezi a Magyar Zsoltárt (263):

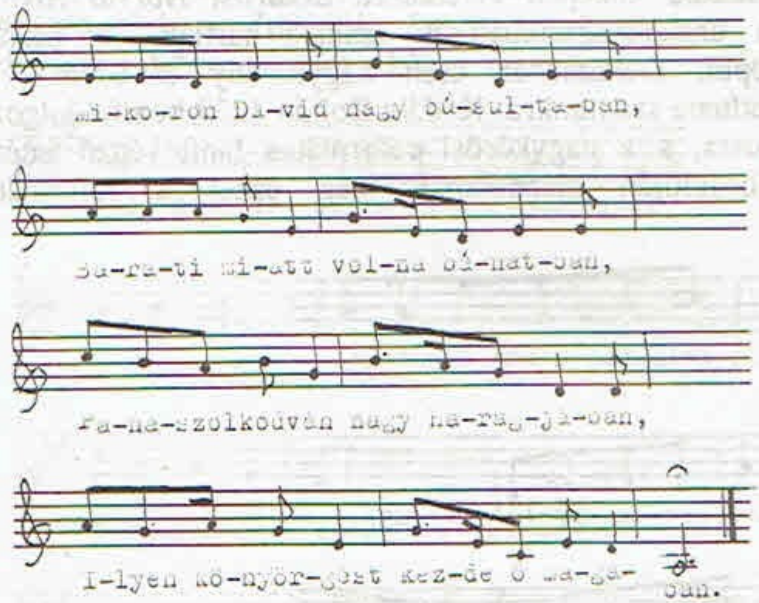

Nagybánkai (Szabó T. Attila szerint: Nagybáncsai) *Mátyás* 1574 előttről való énekének versformája huszita eredetre vall; alapja a 71. zsoltár. Népi változatában az első két sor azonos, és a dallamban is észlelhetők módosulások.

Példánk a legújabb magyarországi református énekeskönyvből való (257):

A megtartott énekek között — Imre Lajos véleménye szerint — néhány racionalista szellemű is bennmaradt. A kettővel emelt zsoltárok közül egyeseknek verselését módosította, s ezáltal erőtlenebbekké tette azokat. Ugyancsak Imre Lajos hiányolta néhány szép ének kihagyását (pl. *Ó, Jézusom szent életedben* — 25; *Új nap, új hét derül reánk* — 39; *Néked éneklek, neved magasztalom* — 42; *Az Úrnak jóvolta napjainkhoz napokat told* — 68; *Ó, mennyei világosság* — 121).

A kötet *felépítése* szintén az ideiglenes jellegre vezethető vissza (1838-as törzsanyag + új énekek).

Figyelemre méltó és méltányolni való tény, hogy bevett Tompa Mihály (*Idvességünk, váltságunk* — 139), Szabolcska Mihály (*Ne még, ne szállj le csendes alkonyat* — 74; *Isten, aki népedet* — 91; *Szállj, szállj magasra* — 92), Pósa Lajos (*Mennyben lakó én Istenem* — 37; *Ó, mindenütt jelenvaló* — 41; *Vessük le már a gyászruhát* — 123) s mások megzenésített verseiből. Igaz, bevette saját énekét is (*Hatalmas Úr, mért látogatsz* — Erd. 169). Énekeskönyve további két kiadást ért meg (1909, 1911), s 136 közös éneke van mai Énekeskönyvünkkel. Énekeiből egy temetésit elevenítünk fel, mely a Nagyenyedi Halottas óta van jelen énekeskönyveinkben (201. l. = RMDT II. 335):

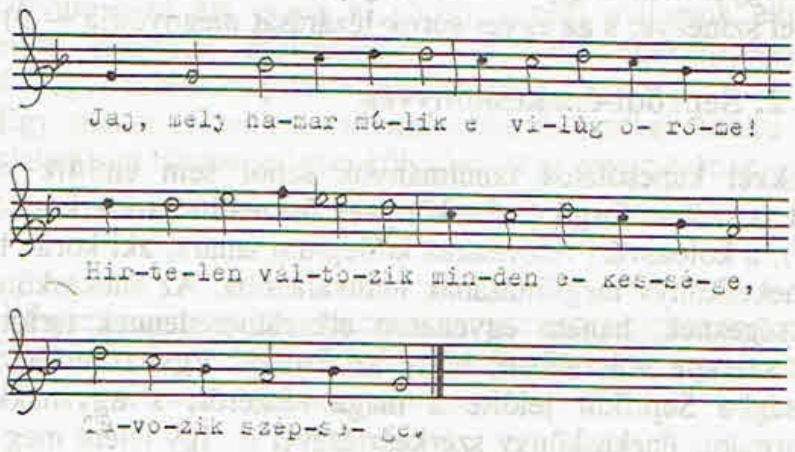

3. Próbaénekeskönyvek

Századunkban három próbaénekeskönyv látott napvilágot (1903, 1916, 1948), mindhárom az 1880-as évek óta folyó énekeskönyv-reformáló bizottságok munkájának eredménye, s az *egyetemes református énekeskönyv* létrehozását szolgálták.

Az első bizottság lelkészirányítója *Kálmán* Farkas (1838–1907) volt, aki ezt megelőzően összeállította az 1806-os református énekeskönyv szerkesztőinek életrajzát (*Éneklő Kar*, 1880), számos cikket írt az énekeskönyvvel kapcsolatban, régi énekeinket is ő ismertette először. Az énekeskönyv megújítására vonatkozó anyagot — mint fennebb láttuk — előbb füzetekben, majd az 1903-as *Próbaénekeskönyv*ben adta közre. Ezt a munkát alaposan tanulmányozta Seprődi János kolozsvári kollégiumi tanár: énekről énekre haladva mutatta ki tartalmi-nyelvi-zenei (prozódiai!) hibáit. Bírálatának igényességét azzal indokolta, hogy a szóban forgó könyv nem befejezett, véglegesen lezárt, tehát a hozzászólások elősegíthetik az egyetemes református énekeskönyv tökéletesebb kivitelezését (*A reformátusok próbaénekeskönyvének bírálata*. Prot. Szle, kny is, 1904). Seprődi külön is

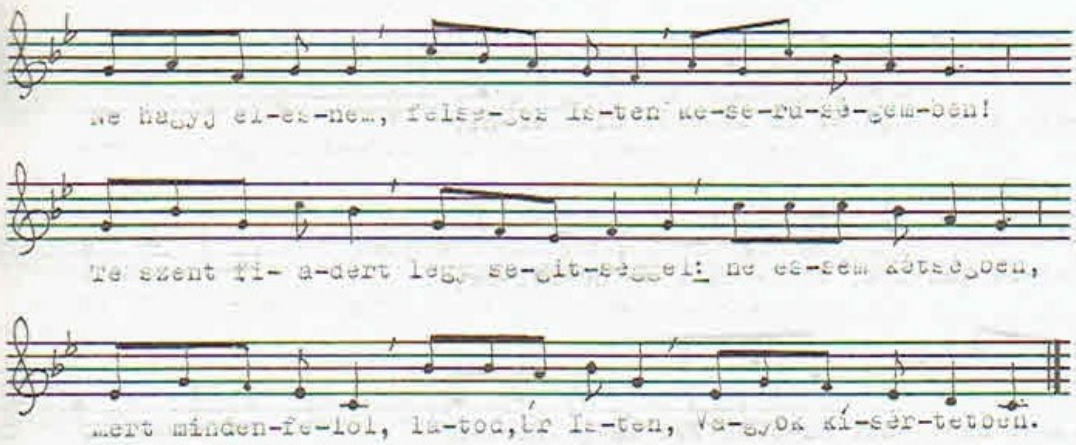

Szegedi (Mizsér) Gergely (?-1570 k.) énekei Huszár Gál énekeskönyvének megjelenése óta ismertek. Találunk köztük zsoltárparafrázist (*Örvend szívünk*: 122. zsoltár, 163), jeremiád hangvételűt 1563-ból (*Úr Isten, légy most mivelünk*; ez szintén zsoltárparafrázis a 71. zsoltár nyomán és népi hangvételre emlékeztet — *A citrusfa levelestől, ágastól*, 387):

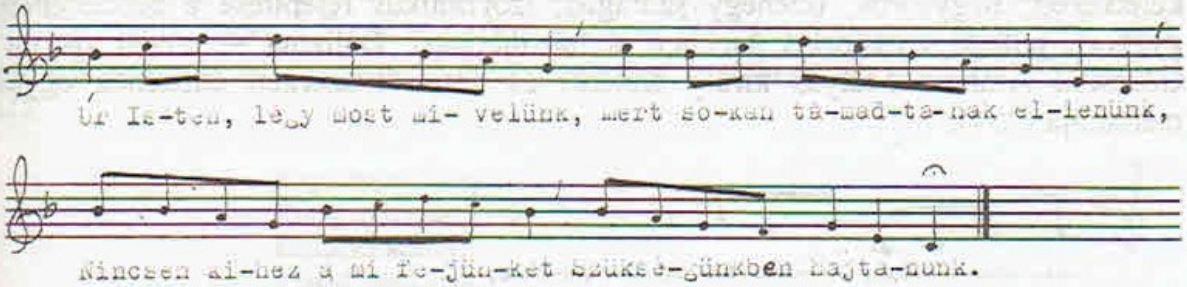

Sztárai Mihályt (?-1575) „magyar Dávid"-ként emlegették. Ő az erdélyi Énekeskönyv 170. éneke dallamának szerzője (*Egyedüli reményem*). Zsoltárparafrázisa a 23. zsoltár alapján készült, s a kor szokása szerint nemcsak a zsoltárt magát tartalmazta, hanem ennek magyarázatát is. Vessük össze ezt az énekét Szenczi Molnár fordításával:

Sztárai:

Tudom, hogy pásztorom s vezérem
énnékem az én Uram, Istenem,
kinek gondja vagyon testemre, lelkemre, mert ő teremtett engem.
Én az ő juha vagyok, ő hozzá
hallgatok, mert ő megváltott
engem;
Azért benne bízom, tudom, élet
nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Szenczi Molnár:

Az Úr énnékem őriző pásztorom,
Azért semmiben meg nem fogyatkozom.
Gyönyörű szép mezőn engem ő éltet,
És szép kies folyóvíznél legeltet;
Lelkem nyugtatja az ő szent nevével,
És engem igaz ösvényén vezérel.

Az ő munkája a 92. zsoltár parafrázisa is — régi magyar dallamra, a históriás énekből s a népzenéből ismert 11 szótagos verseléssel (255):

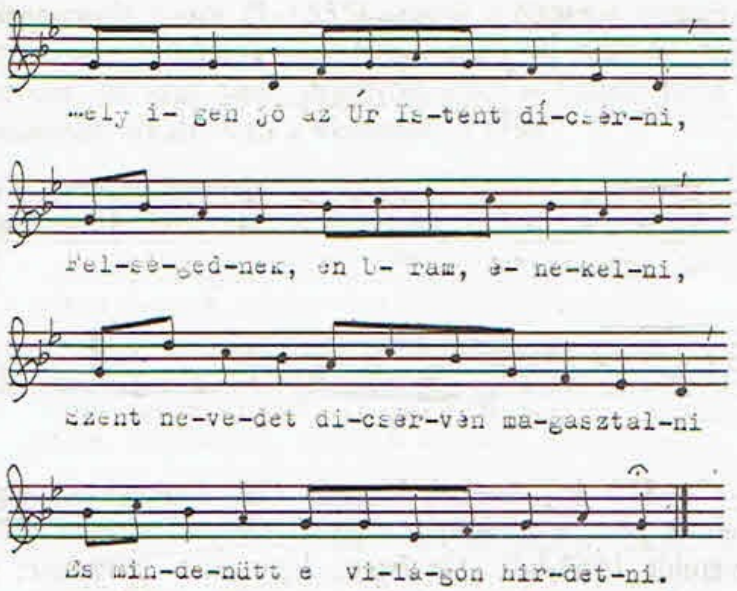

Másik éneke, a *Mindenkoron áldom az én Uramat*, a 34. zsoltár alapján keletkezett; négysoros, tizenegy szótagos, izoritmikus felépítése a népzenében is gyakori, jellege a históriás énekben is felismerhető. Dallama — eredet szerint — Görcsöni Ambrus Mátyás király életéről és tetteiről szerzett énekének egykorú melódiája (254):

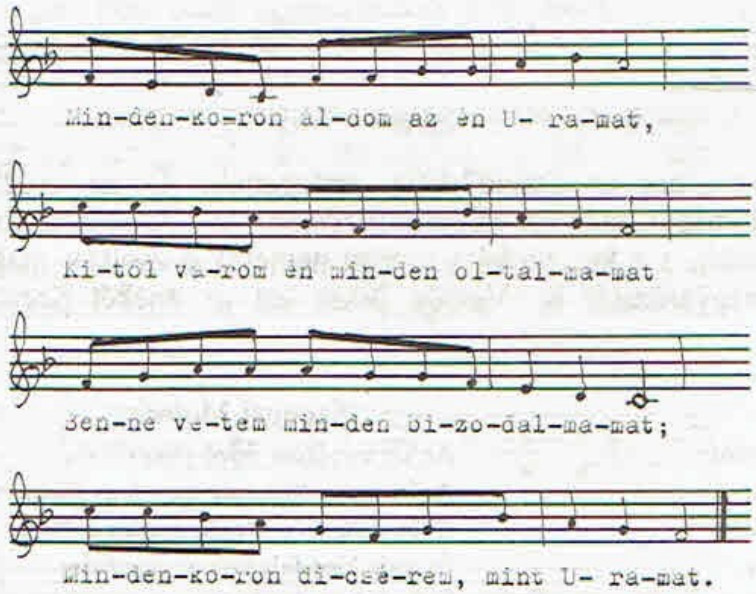

Néhány éneke dallamutalással fordul elő a legújabb énekeskönyvben (*Sok ínségünkben hozzád kiáltunk, felséges Úr Isten* — 384, *Hálaadásunkban rólad emlékezünk* — 197).

Balassi Bálint (1551–1594) egyetemes szinten képviseli a 16. századi magyar vallásos lírát. Bűnének bocsánatáért könyörgő énekét *Bánja az Úr Isten* dallamára szólaltatták meg — a költő neve a versfőkben is megjelenik. Dallamát a Kájoni-kódex őrizte meg számunkra; változata a Hoffgreff-kancionáléban is megtalálható. Bevezető gondolata a 25. zsoltár 7. versében olvasható. A szöveg személyes, Ady verseivel rokon hangú (220):

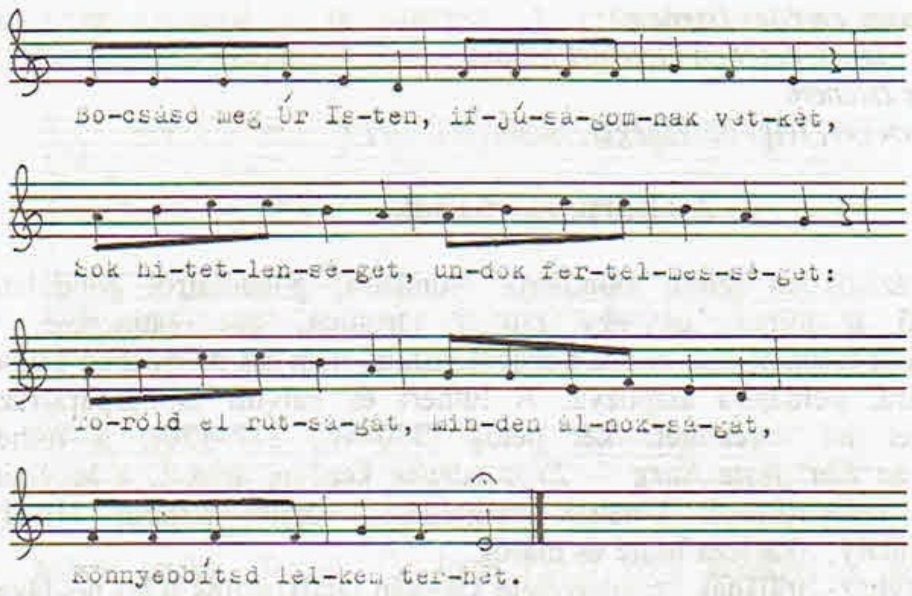

Másik éneke a 148. zsoltárból merített (*Mennyei seregek, boldog, tiszta lelkek* — 252). Harmadik éneke a *Szent vagy örökké, Atya Úr Isten* dallamára épül (Erd. 48.), mintája a *Siralmas nékem* kezdetű ének, s lengyel számkivetése idején, 1591-ben írta (261):

Kegyelmes Isten,
Kinek kezében
Életemet adtam;
Viseld gondomot,
Vezéreld utamot,
Mert csak rád maradtam.

Egy könyörgés című versét Kodály Zoltán zenésítette meg (*Szép könyörgés* címen), így a költő megrendítő vallomását még fokozta:

Nincs már hová lennem, kegyelmes Istenem,
Mert körülvett engem szörnyű veszedelem.
Segedelmem, légy mellettem,
Ne hagyj megszégyenednem!

Balassi Bálintnak is köszönhetünk néhány sikerült zsoltárparafrázist:
Az én jó Istenem (27. zsoltár, Buchanan nyomán, olasz dallamra);
Mint az szomjú szarvas (42. zsoltár — dallamutalás nélkül);
Az te nevedért tarts meg, én Istenem (54. zsoltár);
Végtelen irgalmú (51. zsoltár).
Három himnusza a Szentháromságról vallást tévő hívő ember megnyilatkozása.
Nem énekelt verseiben is gyakran találkozunk könyörgő, bűnvalló lelkiállapot rajzával. Néhány további példa:
Áldj meg minket Úr Isten az te jóvoltodból,
Ó, én Istenem, ím mi történik én szegény fejemen?
Ó, szent Isten, kit kedvedben
Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása

Segéll meg engemet én édes Istenem!
Kegyelmes Isten, kinek kezében életemet adtam
Ó, én kegyelmes Istenem
Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!

2. Zsoltárparafrázisok

A zsoltárparafrázisokban szinte mondatról mondatra, gondolatról gondolatra nyomon követhető a minta: egy-egy zsoltár tartalma, gondolatmenete. A reformátorok gyakran folyamodtak ehhez a megoldáshoz, nem kis mértékben Luther és Kálvin tanítására, példájára alapozva. A lutheri és kálvini zsoltárparafrázis közötti különbséget jól érzékelteti két példa (390–46, 217–130): a lutheri megoldásra láttuk az *Ein' feste Burg — Erős várunk* kezdetű éneket, a kálvinira pedig a magyar reformátorok kínáltak megoldást, köztük Sztárai Mihály, Kecskeméti Vég Mihály, Skaricza Máté és mások.

A 16. század egyházi lírájának számbavétele kapcsán találkoztunk több példával. Az 1948-as Próbaénekeskönyv egész sor zsoltárparafrázist tartalmaz.

3. Énekeskönyveink

A reformátorok tudatában voltak az énekanyag fontosságának, ezért amint lehetőségük nyílt, énekeskönyve(ke)t adtak a hívek kezébe — *anyanyelvű* szöveggel. Ezt látjuk mind Luther, mind Kálvin példájában. 1524-ben jelent meg Luther énekeinek gyűjteménye, egyúttal a későbbi evangélikus korálgyűjtemények alapja. Segítségül hívta Johann Waltert (1496–1570), Bölcs Frigyes szászországi választófejedelem udvari karmesterét, aki Luther előszavával jelentette meg Wittenbergben a közös munkát (Luther 24 énekét, Walter koráljait és feldolgozásait: 1544[2], 1551[3]). Kálvin 1542-ben adta ki első genfi zsoltárkönyvét (*La forme des pries*, saját előszavával); 1543-ban bővítve látott napvilágot, s ez lett a későbbi kiadások alapja. Példájukat a magyar reformátorok is követték.

1536-ban jelent meg *Gálszécsi István* (?–1545 k.) kottás énekeskönyve Krakkóban; Luther utáni fordításokat és átdolgozásokat tartalmazott. Amint fennebb láttuk, előszavában maga indokolta a magyar nyelvű megjelenést (*Kegyes énekekről és keresztyéni hitről [való] rövid könyvecske*).

1538-ban *Székely István*nak (?–1563) *Istenes énekek* című kötete lát napvilágot, szintén Krakkóban. Egyesek úgy tudják, hogy ez lenne Gálszécsi munkájának második kiadása.

1560-ban *Huszár Gál* (?–1575) adta ki *Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok* című, kétrészes, kancionálé jellegű énekeskönyvét, melyben a 107 énekből 49-nek dallamát is közölte (az 1562-ből említett énekeskönyv lehet elírás, de lehet ennek utánnyomása is).

1574-ben Huszár Gál megjelentette énekeskönyvének 2. kiadását, Komjátiban, Borsod megyében. A könyv első része graduális jellegű, 15 ének dallamával. A dallammal rendelkező énekekből a későbbi gyakorlat megőrizte a *Jövel Szentlélek Úr Isten* kezdetű pünkösdi éneket (Erd. 132), a kolozsvári 1744-es és a debreceni énekeskönyvek pedig közvetítették hozzánk az *Uram Isten, siess minket megsegíteni* kezdetűt — mindkét énekét egyébként a Batthyány-kódexből is ismerjük, ez utóbbit

az Öreg Graduál is tartalmazza. A Próbaénekeskönyv újból bevitte egyházi gyakorlatunkba (151):

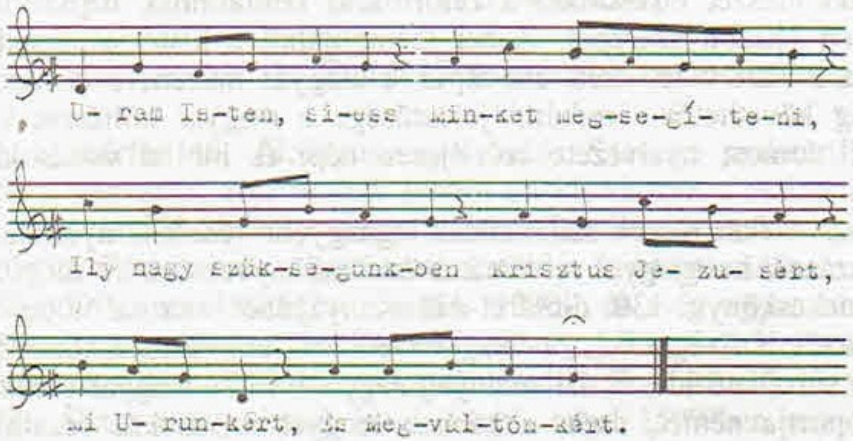

Másik éneke, *Téged, Úr Isten* (242) kora keresztyéni szöveget mentett át, hozzánk a kolozsvári énekeskönyv 1744-es kiadása közvetítette:

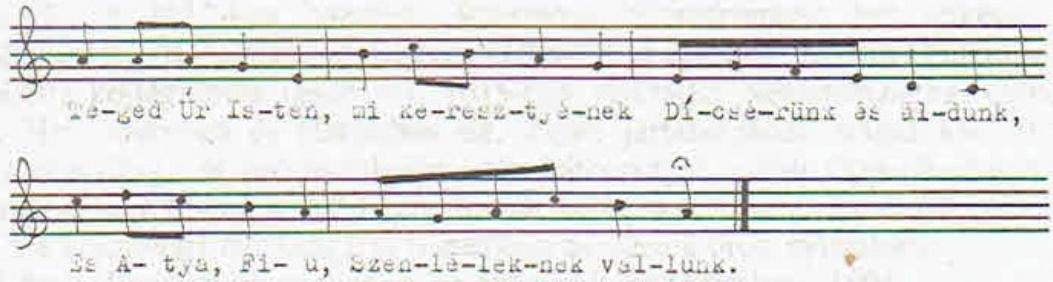

1562-ből való *Szegedi Gergely* (1536 k.–1566) énekeskönyve, mely rövid időn belül több kiadást ért meg (1569, 1579).

1566-ban indult a *váradi énekeskönyvek* sora, ezek számos kiadásban láttak napvilágot — igen hosszú időn át kotta nélkül.

1582-ben *Bornemisza Péter* (1535–1584) *Énekek három rendbe'* című munkája; ez szintén kancionálé jellegű, belőle a Próbaénekeskönyv négy éneket elevenített fel:

— *Ti keresztyének, dicsérjétek Istent* (198),

— *Mennybéli Úr Isten*, a 3. zsoltár dallamára (203),

— *Ó, én két szemeim, ti az Úrra nézzetek* (Papp Benedek verse 1570 tájáról; 240), és a fennebb már idézett Szepetneki-éneket (399).

A 16. század végén, 1590-ben jelent meg *Gönczi Fabritius Kovács György Keresztyéni Énekek* című kötete, melyet a graduálok mellett is hosszabb időn át használtak a gyülekezetekben. Számos kiadást ért meg Debrecenben, Lőcsén, Bártfán, Kassán, akárcsak Váradon (pl. 1648, 1651, 1654), úgyszintén Kolozsvárt (1675, 1680, 1690).

Nem önálló munkaként, hanem Huszár Gál által szerkesztett s 1560-ban megjelent énekeskönyv függelékeként jelent meg *Kálmáncsehi Sánta Márton* összeállítása: *Reggeli éneklések*, mely 18 éneknek dallamát is tartalmazza.

Néhány nem egyházi jellegű gyűjteményben is előfordulnak vallásos énekek, így *Tinódi* Cronicájában (*Siess, keresztyén, lelki jót hallani* — 161; későbbi szöveggel: *Imádkozzatok és buzgón kérjetek* — 475), valamint *Heltai Gáspár* (1490 k.–1574) Cancionáléjában (1574), avagy a *Hoffgreff-énekeskönyv*ben (1553).

Feltételezhetően dallamokkal tartalmazta az énekek egy csoportját az idők folyamán elkallódott *Beythe István*-kötet (1584 k., részben graduális jelleggel).

A 16. századi énekköltészet elsősorban a reformáció tanításainak népszerűsítésében, elterjesztésében játszott szerepet. Zenei szempontból a históriás énekből kifejlődött, annak hatása alatt keletkezett énektípus a magyar műzenére is hatott, nyomai a 19. századig követhetők. Irodalmi jelentősége a magyar költészet kialakulása szempontjából fontos, nyelvezete erőteljesen népi és bibliai vonásokkal gazdagodott.

A 16. századi magyar énekszövegek dallamainak legnagyobb részét túlnyomóan s leghitelesebben a 18. századi hangjegyes református énekeskönyvek őrizték meg. Az 1744-es kolozsvári énekeskönyv 130 dicséret-dallamanyagából száznál több áll kapcsolatban 16. századi szövegekkel, a Nagyenyedi Halotti Énekeskönyvben mintegy tizenöt dallam sorolható ide. E dallamanyag nagyobb része magyar eredetű, a dallamok másik csoportja német, cseh, ritkábban lengyel forrásokra vezethető vissza.

V.
Szenczi Molnár Albert
(1574–1634)

1. Életének fontosabb mozzanatai

A zsoltárfordító, filológus, nyelvtudós Szencen született (innen származik az előnév), nagyapja, apja molnár (ebből örökli viszont a családnevet). Egyes források szerint a család székely származású. Tizenkét éves korában Károli Gáspárhoz szegődött Göncön, és segédkezett a Biblia kinyomtatásában. Tanult Debrecenben (1588–1590), nevelősködött Kassán (1590), és még ugyanabban az évben nyugat-európai tanulmányútra indult (Wittenberg, Drezda, Heidelberg). Strassburgban három évet töltött; 1595-ben avatták baccalaureatussá. Újabb vándorlás következett (Svájc, Olaszország, ismét Heidelberg), majd 1599-ben tért haza, hogy mecénást keressen tervei megvalósításához. Sikertelen próbálkozások után 1600-ban ismét útnak indult, előbb Frankfurtban, majd Altdorfban telepedett le. Itt szerkesztette latin-magyar és magyar-latin szótárát. 1611-ben megnősült; német nőt vett feleségül, s 1612-ben hazatért. Rohoncon, Komáromban lett lelkész, közben Erdélyben is járt, találkozott Bethlen Gáborral (ő ajánlotta Martin Opitzot a Bethlen alapította kollégiumba tanárnak). 1615-ben visszatért Németországba, Oppenheimban, Heidelbergben és Hanauban élt. Zenei jártasságának magas fokát tanúsítja, hogy szakvizsga és próbaszolgálat után kántorságot vállalt Oppenheimban (1615). Bethlen Gábor hívására 1624-ben, immár betegen tért haza. Kolerajárvány áldozata lett, s a kolozsvári Házsongárdi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Művei: *Latin-magyar és magyar-latin szótára* (Nürnberg 1604),
Elementa Grammatica [linguae] Latinae (Nürnberg 1604),
Psalterium Ungaricum (Herborn 1607),
Kis kathekizmus (a Heidelbergi Káté alapján),
Magyar nyelvtan,
Imádságoskönyv,
A legfőbb jóról (elmélkedések),
Tanácsok vegyes házasok részére.

Fordításai: *Kálvin Institutiója*,
Scultetus Adam: *Prédikációk*,
Károli *Bibliája* — javított kiadásban

2. Genfi — hugenotta — zsoltárok

Mint ismeretes, Kálvin is fordított néhány zsoltárt, mikor azonban megismerte Clément Marot verses szövegeit, a magáét visszavonta. Marot latinból fordította a zsoltárokat — majdnem félszáznyit; ezt kiegészítette Theodore de Bèze 79 fordítása. A verses zsoltárok megzenésítése elsősorban Loys Bourgeois (1510–1561 k.) nevéhez kapcsolódik, néhány dallam szerzője Péter nevű genfi kántor (hogy pontosan melyiké, nem tudható, mert abban az időben Genfben éppen öt Péter nevű kántor működött). A zsoltárok feldolgozásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Claude Goudimel (1514–1572), Claude le Jeune (1528–1600). Nálunk az

egyszerűbb, izometrikus-izoritmikus Goudimel-feldolgozások terjedtek el Maróthi György révén, francia gyülekezetekben azonban ismerték és használták a művészibb kivitelezésűeket is.

Tartalom szempontjából az alábbi főbb csoportokat különböztethetjük meg:

a) *oktató* — Isten törvénye (19, 119),

b) *vallásos buzgóság* — imák (6, 32),
bűnbánat (6, 32),
szívbéli töredelem (12),
próbák közt (4–5)
csapások (44)

c) *Istent dicsérők* — gondviseléséért (23)
Isten tulajdonságairól (8)

d) *hálaadók* — kegyelméért (9)

e) *prófétaiak* (Messiás-zsoltárok) (2, 16)

f) *történelmiek* (78, 105–106)

E tartalmi gazdagság magyarázza meg azt a tényt, hogy az egyházi év minden ünnepére található megfelelő zsoltár:

advent: 14, 24, 25, 40, 50, 53, 67, 75, 96, 98, 114, 121;

karácsony: 2, 8, 45, 49, 50, 66, 83, 89, 93, 95, 96, 98, 100, 101, 105, 106, 107, 108, 110, 113, 114, 117, 132;

újév (régen: kiskarácsony): 65, 67, 72, 81, 95, 97, 103, 104, 122, 133;

nagyhét (bűnbánat): 6, 32, 38, 51, 102, 130, 143, 22, 69, 86, 88;

nagypéntek: 6, 13, 16, 22, 28, 35, 38, 41, 42, 43, 55, 60, 69, 70, 80, 83, 88, 109, 118, 130, 142, 143;

húsvét: 16, 21, 27, 40, 43, 45, 49, 68,10, 110, 116, 118, 138, 145;

áldozócsütörtök: 2, 8, 20, 21, 24, 25, 46, 47, 68, 97, 99, 110, 113, 132, 150;

pünkösd: 19, 29, 33, 45, 46, 48, 60, 65, 72, 84, 87, 108, 133, 139, 143, 147, 149;

úrvacsorakor: 16, 22, 26, 32, 34, 42, 51, 86, 110, 116, 122, 125, 130, 132, 133, 135, 139, 143;

úrvacsora után: 23, 24, 33, 34, 35, 47, 68, 75, 89, 103, 107, 111, 114, 115, 138, 147, 148, 149, 150;

reformáció ünnepén: 3, 7, 46, 47, 68, 90, 105, 121, 122, 124, 125, 135, 136, 138, 144, 148, 149, 150.

A genfi zsoltárok *dallamainak* fő jellegzetessége a négyütemnyi terjedelem (de nem ütemekre való beosztással), a középmetszet, egyenlő szótagszám (izometria). A dallamok forrásai között találunk francia népdalt (42), gregoriánnal mutat rokonságot a 32, 55, 80, 104, 141; komikus ének volt elődje a 6-nak, branle a 43-nak, volta a 103, eredetileg katonadal volt a 36. sz. zsoltár melódiája („hugenotta marseillaise"). A zsoltárok a maguk idején igen népszerűek voltak: énekelték őket nemcsak templomban, hanem a mindennapi életben — munka közben, harcban is. Ez a tény megmagyarázza azt, hogy a francia fordítás első kiadása (1562) után még ugyanabban az évben megjelent háromszor, a következő három évben elérte a 62. kiadását is.

A dallamok felépítése az alábbiak szerint oszlik meg:

Sorok száma:	zsoltárok
2	3
3	8
4	37
5	14
6	29
7	16
8	4

(a többi eltérő, bonyolultabb szerkezetű).

Változatos képet mutat a zsoltárdallamok *tonalitása*; az ütemnemekbe nem szorítható melódiák vonala inkább a gregorián ének hullámzásával áll rokonságban. A dallamok jelentős hányada régi egyházi hangnemekben mozog, például:

dór (kis- vagy nagyszextettel): 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 20, 23, 24, 34, 50, 90, 137;
fríg: 17, 26, 31, 51, 94, 102;
mixolíd: 15, 19, 30, 85, 145;
eol: 6, 16, 18, 65;
jón (dúr): 1, 3, 21, 25, 29, 32, 35, 42, 47, 79, 81, 84, 105, 121, 134, 138, 150.

A zsoltárok dallamai nálunk elég erőteljesen módosultak, nemegyszer jellegbeli változáson estek át; pl.:

*dór*ból dúr, vagy mollá lett,
*eol*ból moll,
*mixolíd*ból dúrrá alakult.

Torzulás ment végbe a ritmus szempontjából is: egyenletes ritmusban közölték némelyek (1921-es kiadás, Királyhágómelléke), ehhez járult a művészietlen nyújtás, helyenként magasságbeli módosításokkal.

3. Psalterium Ungaricum — Magyar Zsoltárkönyv

Nézzük meg, miként vélekedik a műről, saját munkájáról maga Szenczi Molnár. Idézzük az Előszó fontosabb gondolatait:

„Bemutatom azért és dédikálom Ti Felségteknek az Dávid Soltárit, mellyeket nagy munkával magyar nyelvre fordítottam, és az francia nótákra s az Lobvasser Ambrus doktornak német versei szerint formáltam és összveszorítottam. Mostan pedig fő barátimnak indításokból az község közé kibocsátom. [...] mostan, ez európai annyi sok nemzetek fordítása után én általom magyar zubonyköntösben öltöztetött [...] az híres Akadémiákban fő tanítók közt forogván, nem kapok ez világon gazdagító tudományokon, hanem ollyakat kévánok, mellyekkel legtöbbeknek használhassak az mi nyomorgó hazánkban. [...] Mostan azért ez soltár könyvet, mellyel én sok időtől fogva az énségimben, gyűlölőim ellen vigasztaltam magamat, immár pedig teneked vigasztalásodra és együgyű tag[j]aidnak hasznokra magyarol fordítottam, kérlek, tekénc engedelmes szemmel, szerelmes Anyám, keresztyén Anyaszent Egyház és hozzád való háládatosságomnak ez küsded jelét vöd[d] jó néven. [...]

Ti Kegyelmeteknek is, tisztelendő Uraim, lelki Pásztorok, és Scholamesterek, fölötte igen kérem azon, hogy kegyelmetek is jó kedvvel fogadja ez könyvecskét. [...] Mivelhogy ahhoz nem olly szándékból fogtam, hogy az előbbeni szokott

énekeket ki akarnám venni a híveknek kezekből, avagy hogy ezeket egyebeknél ékesebbeknek alitanám. Mert látom, hogy főemberek által az Soltár nagy része meg vagyon fordítva, cseh, német és tulajdon nótákra. Kik közül az én tetszésem szerint legszebbek a Szegedi Gergelyé, és Sztárai Mihályé, vadnak, Istennek hála, egyéb szép énekek is, mellyekkel rakva az Debreceni Anyasz[ent]egyház énekeskönyve, az Bornemisza Péteré, Huszár Gálé és Böythe Istváné. De az egész Soltárt magyar versekben még senki nem formálta én tudomásom szerint. Látom pedig azt is, hogy [...] az régi magyar énekekben pedig avagy tíz vers is egymás után mind egy igében ment ki, honnan az históriás énekekben számtalan az sok vala, vala, vala. [...]

Annakokáért meggondolhatja minden, minémő nagy munkával kellett énnekem ez hosszú magyar igéket az francia apró igékből álló versekre formálnom, holott egy szillabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustul nem kellett eltávoznom. Mert nagyobb gondom volt a fondamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogynem az verseknek ékesgetésére..."

Mit hangsúlyoz tehát?

— Francia nóták és Lobwasser német verseinek szerepét;

— európai nemzetek után „magyar zubbonyban" mutatja munkáját, hogy szolgálhasson a „nyomorgó hazá"-nak;

— az Anyaszentegyház iránti hálából végezte munkáját;

— nem óhajtotta a zsoltárokkal kiszorítani a régi énekeket, azt sem állítja, hogy ezek szebbek a régieknél (Szegedi Gergely, Sztárai Mihály, Bornemisza Péter, Huszár Gál és Böythe munkáit említi az elődei közül — legtöbbre értékeli az első kettőt, valamint a debreceni énekeskönyvek anyagát;

— teljes zsoltárciklust nyújt át;

— a verselés nehézségét a magyar igék hosszúságában véli felfedezni;

— változatosabban óhajtotta megoldani feladatát, mint a históriás ének kezdetleges rímelése; s végül:

— az értelemre fordított elsődleges gondot.

Hogy kellőképpen értékelhessük Szenczi Molnár verses fordítását, helyezzük egymás mellé Károli prózai kivitelezésével:

Károli (1590)	*Szenczi Molnár* (1607)
35. zsoltár:	
Perelj, Uram, a velem perlőkkel; harcolj a velem harcolókkal. Ragadj paizst és vértet, és kelj föl segítségemre. Szegezz dárdát és rekeszd el üldözőim útját, mondd lelkemnek: Én vagyok segítséged.	Perelj, Uram, perlőimmel, Harcolj én ellenségimmel, Te paizsodat ragadd elő! Én segedelmemre állj elő! Dárdádat nyújtsd ki kezeddel, Ellenségimet kergesd el! Mondjad ezt az én lelkemnek: Tégedet én megsegítlek!

Álljon itt néhány példa nyelvezetének költői erejét illusztrálandó.

Az *alliteráció* így jelenik meg a 48. zsoltárban:

Mert csak az az igaz Isten,
Ki *min*ket *min*den időben
Megtart és vezérli éltünket,
*Mind*halálig őriz bennünket.

A 130. zsoltárban olvassuk:

Én lelkem erős hittel
Az Urat óhajtja,
Mint a *virr*asztó éjjel
A *virr*adatát *vár*ja.

S még egy példa a 137. zsoltárból:

A nagy *bú*nak és *bá*natnak miatta
Hegedünket *füg*gesztettük *fűz*fákra.

A fordítást Szenczi Molnár igen rövid idő alatt végezte el, mindössze 40 nap alatt (1606. március 9. és 24., valamint szeptember 1. és 23. napja között). A munka nagyságát érzékelteti néhány adat:

— 110, illetőleg 130 versforma,
— 1425 versszak,
— 9386 verssor.

Szenczit tekinthetjük első zenei műfordítónknak is. A prozódiai igény mindössze századunkban jelenik meg, az ő zsoltárszövegeinek prozódiája — Kodály Zoltán megállapítása szerint — háromnegyed részben jól alkalmazkodik a dallamhoz. Ez is bizonyítja képzett muzsikus mivoltát (a fennebb említett oppenheimi kántorság mellett).

Zsoltárkönyve számos kiadást ért meg (Bottyán János szerint 1978-ban elérte a századikat). A református emberek legolvasottabb könyve lett a Biblia mellett. Elterjedését a görgényi egyházmegyei (1643), majd a szatmári (1646), illetőleg a szatmárnémeti zsinat (1684) engedélyezte, s a magyar református puritanizmus mozgalma siettette elterjedését. Irodalmi hatását Arany János, Tompa Mihály, Jókai Mór, Baksay Sándor, Ady Endre és mások írásművészetén mérhetjük le.

Az erdélyi énekeskönyvekben a 19. században kezdett csökkenni a szerepük. Az 1948-as próbakiadás a francia dallamok szerepét helyezte ismét előtérbe a 18. századi kiadások nyomán. Két zsoltárt idézünk az eredeti francia dallam ritmizálásával; egyik általánosan ismert (42), a másik különösebb súlyt kapott egyházzenei életünkben a nyolcadik évtizedben (90):

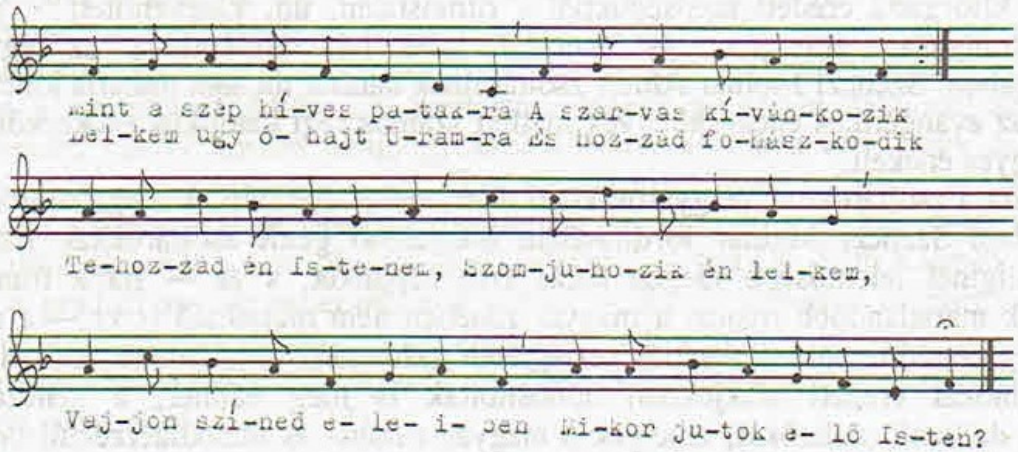

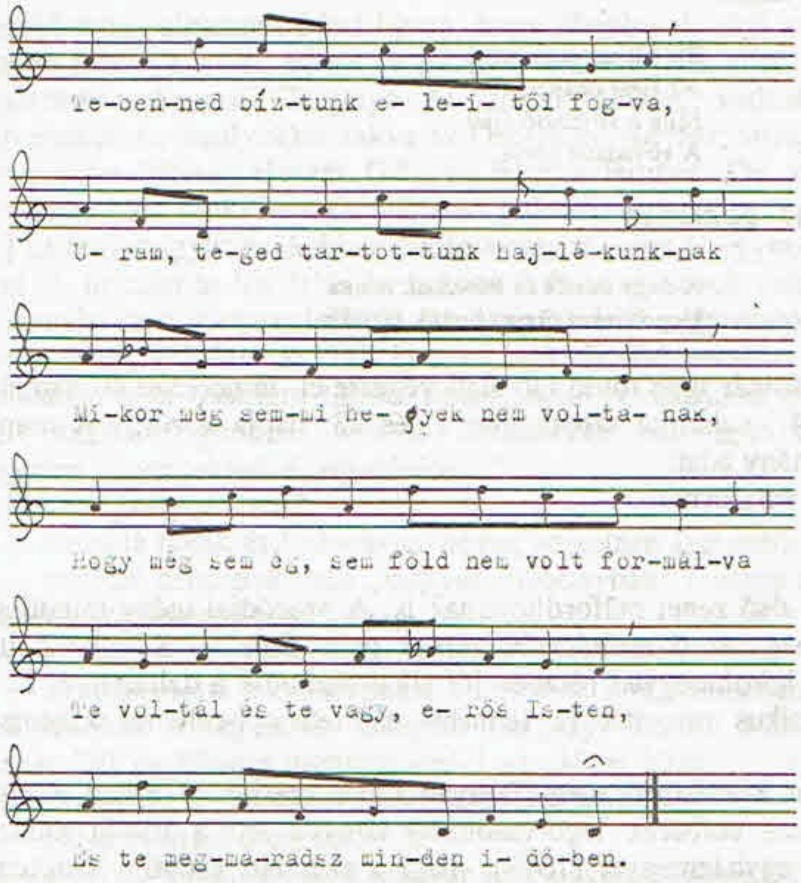

A *Psalterium Ungaricum* jelentőségét, illetve irodalmi súlyát így értékeli Juhász Géza: „Csodálatosan gazdag, tősgyökeres magyar nyelve, könnyen folyó művészi verselése, verseinek meglepő formagazdagsága, nyelvezetének a 17. században egészen meglepően feltűnő hajlékonysága a magyar irodalomnak máig is egyik legnagyobb értékévé emelte a művet."

Zenei helyét Márton Barna értékeli: „A dallamok eredeti ritmusát nem tudták megőrizni a gyakorlatban. A tömegéneklés s a zenei elmaradottság a ritmikus zsoltárokat kiforgatta eredeti szépségükből s ritmustalan, ún. kiegyenlített — sok helyen botrányosan elnyújtott — éneklési mód lett uralkodóvá az egyes gyülekezetekben. Szenczi Molnár Albert zsoltárainak hatását mi sem mutatja jobban, mint hogy az evangélikus énekeskönyvek mellett számos régi katolikus énekeskönyv is átvette egyes énekeit."

Papp Géza a zsoltároknak magyarok közti elterjedését vizsgálta, s megállapította: „Az 1607-ben Szenczi Molnár fordításában megjelenő genfi zsoltárokkal újabb, minden eddiginél jelentősebb idegen hatás érte népünket, s ez — ha a francia dallamoknak maradandóbb nyoma a magyar zenében nem mutatható is ki — a nép nyelvén megszólaló templomi éneklés kétségtelen gazdagodását jelentette. [...] Ha a zsoltárdallamokat eredeti alakjukban honosították is meg nálunk, a nehezebb ritmusokat, dallamfordulatokat, amelyek a magyar ritmus- és melódiaérzéktől távol álltak, a tömegek már eleve torzítva, illetőleg módosítva sajátították el."

VI.
Énekeskönyveink a 17–18. században

1. Öreg Graduál

A folio nagyságú graduál egyik szerkesztője *Keserűi Dajka* János (1580 k.–1633), a fejedelmi udvar lelkésze, majd az erdélyi egyház püspöke. Munkálkodása elsősorban a himnuszokra és a zsoltárokra irányult. *Geleji Katona* István (1589–1649) gyulafehérvári, illetőleg udvari lelkipásztor, Keserűi Dajka utóda a püspöki székben, egyben a graduál szerkesztési munkálatainak betetőzője, a nyomtatás kivitelezője. A heidelbergi egyetemen is tanult, így tapasztalhatta a zene szerepét a nyugati egyházakban. A régi graduált negyedével bővítette, felét pedig tökéletesítette; helyesbített a himnuszok latin fordításain, kiegészítette az énekanyagot, beiktatott két passiót, számos antifónát, responsoriumot, versiculust és benedictiót.

A graduál példázza a református énekanyag szoros, szerves kapcsolatát a középkori egyház zenei anyagával: „Ahol ezek [ti. a régi énekek] az isteni mindenhatóságot, a benne való bizalmat, hálát és könyörgést, a Szentháromság hitét, Krisztus művét tolmácsolják, ott nincs szükség arra, hogy egy Ambrosius, Augustinus, Prudentius szövegén változtassunk" — olvassuk az Öreg Graduál előszavában. Munkája kivitelezéséhez Katona bekérette a hozzáférhető kéziratos graduálokat, szám szerint mintegy negyvenet. Így szerkesztette meg — részben maga írt anyaggal — az 1636. január 25-i keltezéssel Gyulafehérvárt megjelent *Öreg Graduált*. (A teljes cím jóval hosszabb, a köztudatban így, lerövidítve szoktuk említeni.) A nyomtatás valószínűleg 1632-ben kezdődött, s I. Rákóczi György fejedelem fedezte a 200 példány költségét, majd fejedelmi dedikációval küldötte meg a tekintélyesebb egyházközségeknek.

A fejedelmi ajánlást Geleji Katona *előszava*, majd a tulajdonképpeni *énekanyag* követi, ez utóbbi három részre osztva:

a) az istentiszteletek anyaga az egyházi év ünnepeinek megfelelő sorrendben;

b) a 150 zsoltár Károli Gáspár prózai fordításában, a zsoltártónuszok szerint intonálva, de az egyes tónuszokra való konkrét utalások nélkül;

c) ún. kantikák — bibliai szövegű rövid dicséretek — zárják a tekintélyes kötetet.

Az énekek 5/8-a fordul elő *dallammal*; a melódiákat részben négy-, részben ötvonalas rendszerre íratta Geleji, tenor- vagy alt-, illetőleg G-kulcsban. A graduál kottázása ún. metzi-gót és magyar keveréknotáció. Az előszó szerint a kottázás a gyulafehérvári vagy az udvari kántor munkája; kár, hogy nem jelezték sem a kántor, sem a nyomdász kilétét. „A szertartási énekek gregorián dallamait szép, világos metszésű kurzív korális hangjegyekkel közölte, ami arra vall, hogy akár ő maga, akár más, de mindenesetre volt Gyulafehérváron olyan személy, aki a helyenként egyéni változatokat is tükröző dallamokat le tudta írni és már csak a korrigálás alkalmával is képes volt olvasni és ellenőrizni" — írja Cs. Tóth Kálmán.

A graduál anyaga zenei műfajok szerint — ábécérendben — csoportosítva:

a) *Adjutoria* — mindössze két ének képviseli e műfajt, ezekből való mai énekeskönyvünkben a *Könyörülj rajtunk, Úr Isten*, valamint a már korábban említett *Uram Isten, siess* (Erd. 13, IV/13).

b) *Antifóna* — a zsoltárokat keretező, középkori eredetű s a 16. század óta ismert református énektípus, mint például a *Ha te meg nem tartasz* (Erd. 15), latin forrásból (Nisi tu, Domine tuerabis nos). Az ének már Huszár Gál énekeskönyvében megjelent, s későbbi énekeskönyveink következetesen átvették — apróbb módosításokkal.

c) *Benedictio* — az áldás funkcióját töltötte be (*Áldjuk és felmagasztaljuk*, ÖG 225).

d) *Canticum* — biblikus szövegű dicséret, köztük az ismert *Uram, bocsásd már el szolgádat békével* (Erd. 143).

e) *Himnusz* — a legfontosabb és leggazdagabb műfajok egyike a graduálban; 77 himnuszból 41 latin eredetű, a teljes himnuszanyagból pedig 65 származik a kéziratos Batthyány-kódexből, s ez beszédesen tanúsítja az Öreg Graduál kapcsolatát a 16. századi, reformáció korabeli anyaggal is.

Az Öreg Graduál himnuszai 13 alcsoportot alkotnak, s az egyházi év legtöbb ünnepére, de úrvacsoraiak és temetésiek is találhatók köztük:

— adventi	10
— karácsonyi	8
— húsvéti	7
— áldozócsütörtöki	2
— pünkösdi	3
— nagyheti	5
— böjti	6
— úrvacsorai	4
— reggeli	18
— esti	2
— szentháromság-vasárnapi	4
— temetési	7
— Jeruzsálemről szóló	1

E fontos műfajból jelentős számút vett át az 1744-es Kolozsvári Énekeskönyv. Idézzük az 1774-ig melizmatikusan énekelt *Új világosság jelenék* kezdetűt (ÖG 1, 1948/301):

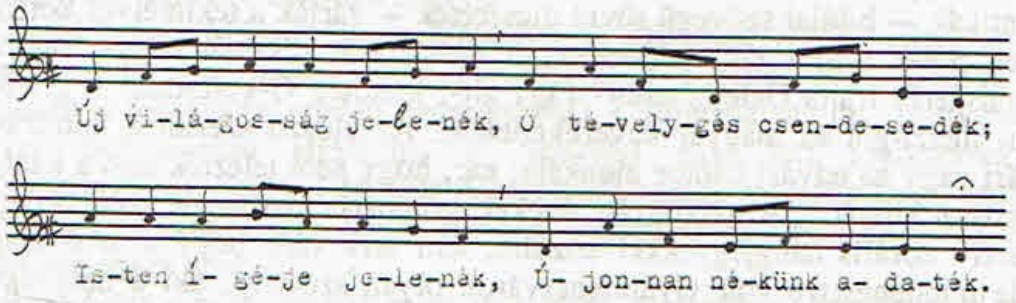

f) *Introitus* — fejlettebb keretvers (*Tehozzád emelem* — ÖG 8).

g) *Invitatorium* — nagyobb ünneplésre szánt ének (*Az mi Urunk, Istenünk* — ÖG 35).

h) *Kyrie puerorum* — gyermekek kyriéje; egyetlen példaként képviseli e műfajt a graduálban (*Irgalmazz nekünk, Úr Isten* — ÖG 271).

i) *Lamentáció* — siratóének, esetenként recitatívikus hangvétellel (*Minek utána [a] zsidóság...* ÖG 249).

j) *Litánia* — 1806-ig használt ének/műfaj a református énekeskönyvekben (*Téged Isten, dicsérünk* — ÖG 159).

k) *Oráció* — Jeruzsálem pusztulásáról szóló ima (*Jeremiás prófétának* — ÖG 265).

l) *Passió* — Geleji Katona munkája; egyik a négy evangélista, másik a Máté evangéliuma nyomán énekli meg Jézus szenvedéseit (*Az mi Urunk Jézus Krisztusnak kénszenvedésit...* ÖG 324).

m) *Precantiuncula* — bevezető/előének, a Batthyány-graduálból átvett s későbbiekben Gelejinek tulajdonított *Ez esztendőt megáldjad* — ún. kiskarácsonyi énekként, némi szövegmódosítással (Erd. 103, ÖG 267b).

n) *Prosa* — jellegzetesen énekbeszédben gyökerező műfaj (*Szent az Atya Isten* — ÖG 152).

o) *Responsorium* — a váltakozó éneklést képviselő műfaj (*Jézus Krisztus, ki érettünk jövél* — ÖG 223).

ö) *Simbolum* — az Apostoli hitvallás — énekelve (*Mi hiszünk...* — ÖG 164).

p) *Versiculus* — zsoltárversszak terjedelmű ének (*Megjelenté az Úr Isten* — ÖG 25).

r) *Zsoltár* (psalmus) — a 42. zsoltárt emeljük ki a ciklusból; utalás nélkül lévén, nem dönthető el egyértelműen a tónusza; a graduál erőteljes gregorián alapjára/jellegére való tekintettel a *Liber Usualis*ban levő tónusszal így hangozhatott (LU 930, ÖG 58b):

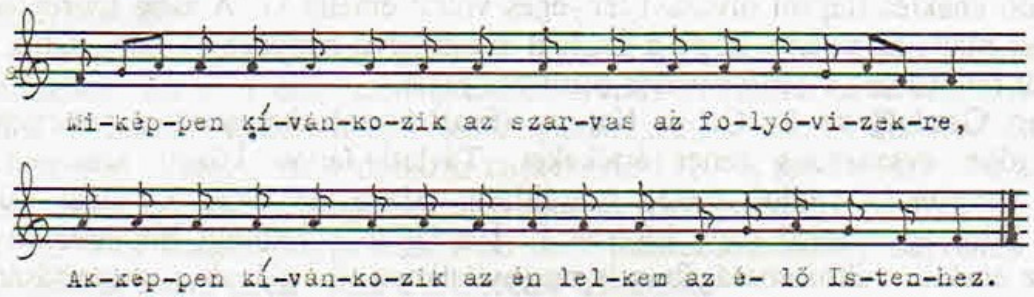

Énekelhették Huszár Gál-féle változatban is (1560):

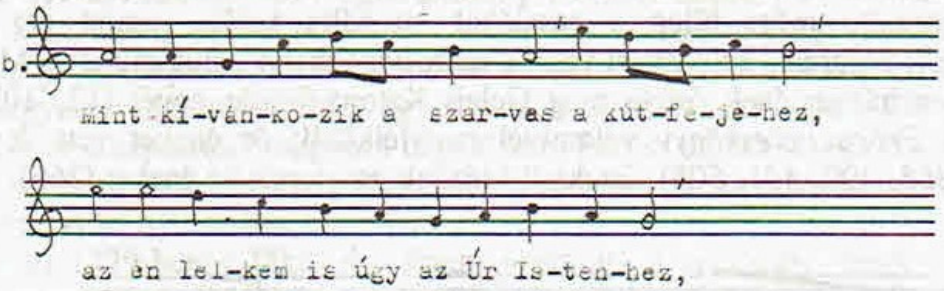

Az Öreg Graduál közel 800 énekéből több mint 500 fordul elő dallammal; alapvető műfaj az:

— antifóna (314 előfordulás),
— zsoltár (150),
— responsorium (93),
— benedictus (81),
— versiculus (84) és a
— himnusz (77),

a többi összesen több mint 9/10-ét alkotja a graduálnak, 1 és 15 közti előfordulással.

Az *Öreg Graduál előszava* igen fontos zenei s egyben művelődéstörténeti dokumentumunk a 17. század első feléből. Geleji szigorúan kálvini alapon fejti ki nézetét a zenéről; az antik és középkori írók közül Augustinust, Aventinust, Horatiust, Ovidiust, Platónt és Pliniust említi gyakrabban.

Elveti az orgona használatát (e tekintetben azonban ellentmondásos a vélekedése: új hangszer felállítását tiltja, a meglévő régiek esetében elnéző, azok megtartását engedélyezi). Álláspontja hosszabb időre hátráltatta e hangszer szerepének, irodalmának kibontakozását az erdélyi egyházzenében, s csak Borosnyai Lukács János püspöksége idején vált kedvezőbbé a helyzet. Kollégiumokban — pro cantu exactione — a 18. században tanítottak orgonálni a kollégiumi kántorok. Az orgona mellett megemlíti a hegedűt, furulyát, regált (hordozható orgonát), lantot, cimbalmot, kornétát, trombitát, süvöltőt (sípot), dudát és gyűjtőnévvel az „afféle kintornákat". Ha templomi használatukat el is veti, lakodalomban, vendégségben — akárcsak a históriás éneket — engedélyezi.

A szöveg érthetőségét zavaró jellege miatt elvetette a *polifonikus* (figurális) zenét, bár elismerte, hogy a „deáki arsok között igen szép, bölcs találmány".

Helyeselte a nők és gyermekek bevonását az *egyszólamú* gyülekezeti éneklésbe — természetesen *anyanyelven*. Geleji hangsúlyozta a templomi éneklés minőségét, a közös éneklésben való részvétel fontosságát. Megszívlelendő megállapításokat tett a *kántori teendőkkel*, a kántorképzéssel kapcsolatban. Az iskolai énektanítást, a kottából való éneklés (lapról olvasás) lényeges voltát emelte ki. A zene szerepének súlyáról vall maga az a tény, hogy a graduál számottevő hányada — mint láttuk — *kottás*, tehát feltételezte a zenei olvasás bizonyos fokát.

Az Öreg Graduál révén Geleji Katona (fordításban) átmentett a református liturgiába több évszázados zenei értékeket. Távlati tervei között szerepelt a „kisebbik *Cantionale*" átdolgozása, megújítása. Maga az Öreg Graduál „úgy tekinthető, mint egy utolsó nagy kísérlet [...] a latinból fordított himnuszoknak, valamint az éneklés változatosságában is megnyilatkozó liturgiának a megtartására" (Horkay).

A 18–19. században az Öreg Graduál fokozatosan háttérbe szorult; egy-egy városi kántor használta még: főleg a passiókat intonálta belőle, amint ezt a bánffyhunyadi, dési, fogarasi, kolozsvári vagy a marosvásárhelyi példa mutatja. Mai énekeskönyvünkben három ének őrizte meg Geleji Katona István nevét (13, 103, 128) Az 1948-as *Próbaénekeskönyv* valamivel nagylelkűbb: öt éneket vett át a graduálból (222, 365, 490, 491, 508). Ezekből idézünk egy temetési éneket (365):

2. Kolozsvári énekeskönyvek

Az Erdélyi Református Egyházkerületben a 18. század eleje óta foglalkoztak az énekeskönyv megreformálásának gondolatával (az 1702, 1712, 1727-i lelkészértekezlet tárgyalta ezt a kérdést). Telegdi Pap Sámuel mindjárt egyházkerületi nyomdásszá való kinevezése után, 1702-ben megtette az első lépéseket: benyújtotta javaslatát a zsinathoz, s azt el is fogadták. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának leverése és más körülmények azonban meggátolták a reform véghezvitelét, s az 1727-es küküllővári zsinaton merült fel ismét az éneküg. A reform sikerének érdekében a főkonzisztórium nevében Wesselényi Ferenc egyházkerületi főgondnok felkereste Zoványi György superintendenst, akit sikerült is megnyernie az ügynek. Újabb lépésként Telegdi Pap látogatott el Zoványi püspökhöz és ismertette vele a zsinat utasításai alapján kialakult elgondolását. E találkozás után Zoványi Görgy 1729. június 28-i keltezéssel körlevelet intézett az egyházi testületekhez, és négy pontban fogalmazta meg az énekeskönyv megreformálásának lényegét:

a) a himnuszok elhagyása, mert „nem énekelték a mostani üdőben";

b) a zsoltárok parafrázisainak kihagyása, mivel Szenczi Molnár Albert fordításai „szebbek és biblikusabbak";

c) az ünnepi énekek számának csökkentése, mert csak a bűnbeesést tartalmazzák; „a nép inneplésének kedvéért" ugyanakkor néhány ilyen ének megtartását javasolja;

d) a többi dicséretből is elhagyhatók elsősorban azok, „amelyeknek nótájok bizonytalanabb".

A munkálatok alapja az 1712-es énekeskönyv lett volna; ez ugyanis csekély mértékben tért el a debreceni énekeskönyvtől. A reform a tervek szerint elvetett volna 64 himnuszt, 60-nál több zsoltárparafrázist, az ünnepi dicséretek nagy részét — összesen mintegy harmadfélszáz éneket. Az 1729-es tervezetnek volt azonban egy igen fontos újítása: *megfogalmazta a dallamok rögzítésének igényét*, hiszen Huszár Gál 1574-es énekeskönyve után több mint másfél századon át egyetlen református énekeskönyv sem tartalmazta a dicséretek dallamait.

A dallamok rögzítése két síkon indult meg:

a) Vaselius esperes megbízásából [?] Csider Szabó Pál losonci kántor kottázott le a használatos énekekből, s ezt az anyagot Vaselius nagy szakértelemmel felül is vizsgálta. Sajnos Csider Szabó munkája ismeretlen maradt, legalábbis erre vall a magyarországi református egyházhoz benyújtott „Siralma" 1734-ből. Vaselius és Csider elképzelését magáévá tette Ráday Pál is. Időközben Csider Szabó munkájából mindössze néhány ének jutott el Erdélybe, a Bethlen-kollégiumba, illetőleg a kolozsvári nyomdába.

b) 1729-ben a főkonzisztórium utasította a szinódust, hogy végezze el a „régi impressum revízióját". Ugyanakkor tárgyalta Telegdi Pap javaslatát is. Telegdi 1730-ban meghalt, s utána az énekeskönyv reformálása a Bethlen-kollégium tanárára, Szigeti Gyula Istvánra maradt, aki püspökké választásáig lelkiismeretesen foglalkozott is az üggyel (1737–1740). Szigeti Gyula halála után az ótordai zsinattól kérte számon a főkonzisztórium a reformálással kapcsolatos munkálatokat. Szigeti halála után tanítványa és veje, Zilahi Sebess József kollégiumi cantus praeses tanárának és apósának kéziratai alapján működött közre, s így a kétrészes, kottás énekeskönyv 1744-ben Kolozsvárt megjelent: *Az Anyaszentegyházbéli közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekeskönyv, mely közönségesen Impressumnak*

neveztetik... Az énekeskönyv második fele a zsoltárokat tartalmazza Szenczi-féle fordításban és a francia dallamokkal. Ez viszont 1744-ben látott napvilágot, s a kettőt egybekötve hozták forgalomba 1744-ben. Tartalmaz a másfélszáz zsoltár mellett majdnem negyven himnuszt és két és félszáznyi dicséretet, 129 dicséret-, 124 zsoltárdallammal. Az énekanyag elé rövid zeneelméleti kompendiumot illesztett be a szerkesztő.

Hangjegyírása nem mutat fejlődést Hoffgreff óta. A dallamokban ritka a nyilvánvaló sajtóhiba, sokszor téves viszont lecsúszás miatt a záróhang. Két későbbi kiadásban (1751, 1761) ezeket kijavították ugyan, de becsúsztak más hibák. A dallamokat alt-kulcsban közli, sajátos, csak erdélyi énekeskönyvekben található kulcsformával.

„Bár viszonylag későbbi keltezésű — írja Csomasz Tóth Kálmán —, de a XVI. századi magyar dallamainak számát tekintve a legjelentősebb, legteljesebb forrásunk... Tulajdonságaik a 18. század közepi kolozsvári énekeskönyveit éneklésünk történetének legbecsesebb forrásai közé helyezik." A kötet jelentőségéről tanúskodik az a tény is, hogy Cs. Tóth Kálmán a Régi Magyar Dallamok Tára I. kötetében 107 énekét közli újra, a legtöbbet valamennyi felhasznált forrásából (28,4%). Súlyát növeli, hogy mint hangjegyes kiadvány, megelőzte a debreceni énekeskönyveket, rögzített egyes változatokat, többtucatnyi dallama nem található a debreceni énekeskönyvekben. Az 1948-as Próbaénekeskönyv 20–21 éneket vett a kolozsváriakból.

Énekanyagából közlünk egy-egy himnuszt (*Jézus Krisztus szép fényes hajnal*), karácsonyi éneket (*Parancsolá az Agustus császár*):

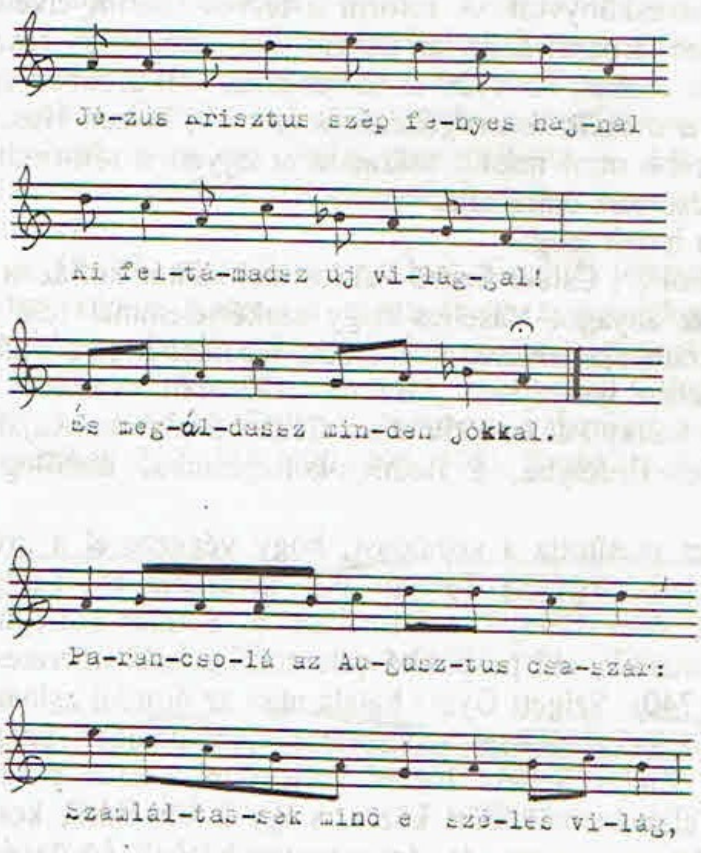

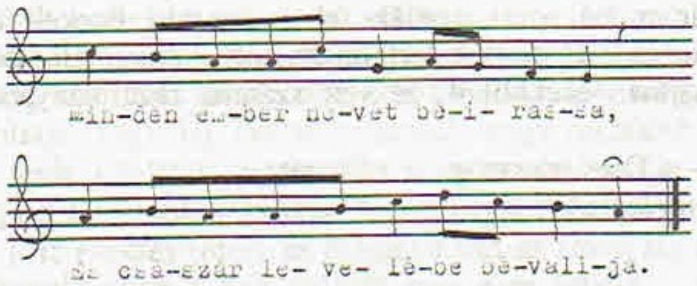

Az 1744-es Kolozsvári Énekeskönyv tartalmi s főleg dallambeli elszegényedése az 1776-i szerkesztéssel indult meg. Az 1702-ben, 1712-ben, 1729-ben megkezdett/jelzett reformtörekvések itt jutottak el megvalósításukhoz. Az 1778-as Elöljáró beszéde szerint a kiadást átnézték az egyházi elöljárók is, és „a közóhajnak megfelelően megújított Énekeskönyv" még megtartotta az 1744-es első felét, jelezve a korábbihoz való viszonyát is. Az énekek kiválogatását és „kevesbítését a fennebb említett gyűlések határozták el. Az előszóban magukat meg nem nevező szerzők összefoglalják munkájuk irányelveit, melyek közül a fontosabbak:

a) A genfi zsoltárok szövegeit, bár sok javítanivalót láttak bennük, részben az idő rövidsége, részben „más okok" miatt változatlanul hagyták.

b) Kihagyták mindazt, amit régóta sehol sem énekeltek, így a himnuszokat, a psalmusok nagy részét és más énekeket is. Indokolásuk: „miért foglalnának [...] helyet haszontalanul és miért nagyítanák testét és árát az énekeskönyvnek"?

c) Az ünnepi és más alkalmi énekek nagy részét több-kevesebb igazítással-módosítással hagyták meg.

d) A kihagyott énekek helyébe a „kézbe forgó" kegyes könyvekből, főleg Losonczi István *Éneklésben tanító mester*éből, kisebb mértékben Szőnyi Benjámin *Szentek Hegedűjé*ből vettek át új énekeket.

e) A genfi zsoltárok függelékéből megtartott énekeket a többi dicséret közé osztották be. A reform révén a hagyományos dallamanyagnak mintegy kétharmadát elvetették.

1777-ben kis oktáv, 1778-ban quart alakban jelent meg az új énekeskönyv. A Régi Magyar Dallamok Tárának első kötetébe mindössze három éneke került be, az 1948-as Próbaénekeskönyv pedig egyetlenegyet sem újított fel. Az alábbi ének némi módosítással került át az 1744-esből, népi változatát Kodály Zoltán dolgozta fel a *Pünkösdölő*ben (RDMT I. 121/II/L. Erd. 131):

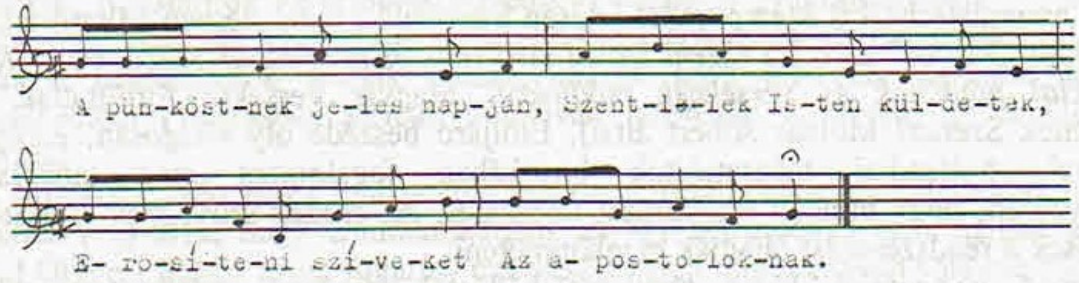

3. Nagyenyedi Halotti Énekeskönyv

1769-ben adta ki Nagyenyeden két cantus praeses, *Köpetzi Bodos* Sámuel és *Bágyi Fábián* László a *Halott temetésekre való énekek* című kötetet, melyben

debreceni mintára néhány zsoltár mellé sorakoztatták fel a temetési énekek egy csoportját. Szabolcsi Bence szerint 53-54 éneket tartalmazhatott dallammal, ebből kilenc zsoltár. Csomasz Tóth Kálmán ezekből 43-at vett számba tanulmányában. Dallamai közül jelentősebbek:

a) *A nap eljő nagy haraggal* — a Dies irae magyar változata,
b) *Mint a rózsa, melyet sért a meleg szél,*
c) *Jaj, mely hamar múlik,*
d) *E világ mióta fennáll*

— ez utóbbi harmonizált alakban is feltűnik kollégiumi kórusgyűjteményekben. Megtalálható még a Szenczi Molnár óta ismert *Uram, bocsásd már el szolgádat békével* címűben (Erd. 143).

Külön temetési énekeskönyvek az 1806-os, illetőleg nálunk az 1838-as megújított énekeskönyvig jelentek meg az egyes kerületekben, az utolsó Pápán, az 1840-es évek elején. Ezután a temetési énekek a közhasználatra szánt kötetekbe kerültek be, amint ezt mai Énekeskönyvünk is tanúsítja (1838-ban már beépítve találjuk ezeket az énekeket).

Énekeiből közöljük a *Vigyázz halálodra* kezdetűt, mely Tinódi-dallamra emlékeztet:

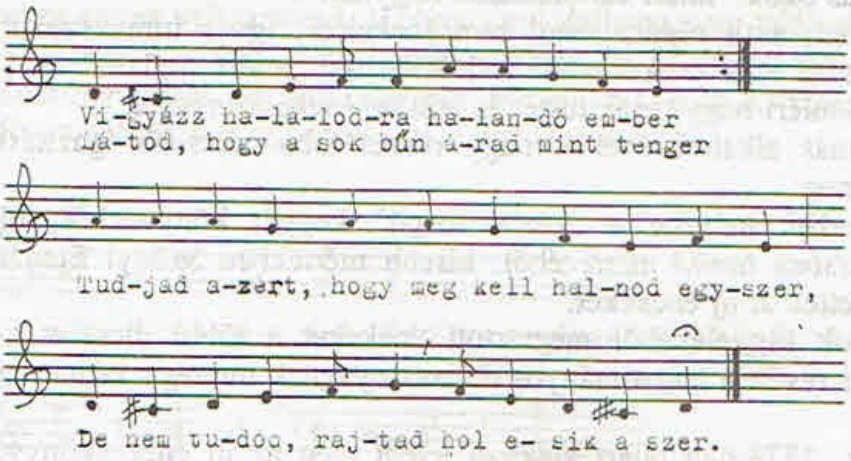

4. Misztótfalusi Kis Miklós Psalteriuma

1686-ban Amszterdamban látott napvilágot tekintélyes példányszámban, a kor szintjét nyomdatechnikai szempontból jelesen képviselő kivitelezésben Misztótfalusi Kis Miklós „kisded" zsoltára (*Szent David királynak és prófétának százötven soltári a franciai nótáknak és verseknek módjokra.* Magyar versekre fordíttattak és rendeltettek Szenczi Molnár Albert által). Elöljáró beszéde oly világosan, európai látókörrel, hollandiai tapasztalatok birtokában fogalmazza meg tanácsait, megjegyzéseit, hogy minden magyarázat felesleges. Az eredeti szövegben eszközölt kiemelések a rendszerezést óhajtják megkönnyíteni:

„Szerető nemzetem! Jódra nagy erőlködéssel fáradozó indulatomat nálad kedvesnek lenni eléggé megbizonyítod azzal, hogyha helyt adándasz e *kétrendbéli kérésemnek* inkább, mint intésemnek. [...]

I. Igyekezzed — inkább annál, mint eddig szoktad — a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. [...]

Mit cselekesznek ezen a földön [ti. Hollandiában] házanként, azt vizsgálni s elbeszélleni sok volna. A templomban egytekintéssel ellátja az ember, mint légyen a dolog közöttök. *Senki oda könyv nélkül nem mégyen*, hanem *mindennek van* egész Bibliája, vagy Új Testamentum[a], vagy *legalább zsoltáros könyv vagyon kezében*, és *senki közöttük az éneklésnek néma hallgatója nincsen*, hanem kicsinytől fogva nagyig felemelik szavokat. Vajha olyat láthatna szemünk valaha a mi földünkben is! [...] *Az éneklés* (mely az eklézsiákban *az isteni tiszteletnek* egyik *része*), minthogy az ő hangja miatt a hallgatóktól meg nem értetik, csak olyan, mint a pengő érc és a zengő cimbalom mindazokra nézve, akik az éneklőkkel együtt nem énekelhetnek, avagy énekelhetvén is, nem énekelnek. Magok vétkek pedig, hogy az isteni tisztelet ő nálok nélkül mégyen véghez. [...] Mert vagynak olyanok is (vajha ne volnának!), akik úgy ítélvén s szólván, hogy azért tartják a mestert vagy kántort, hogy énekeljen, szántszándékkal csak azoknak nyakára vetik, mint egy *terhet*, az éneklést. Némelyek pedig *szégyennek* tartják énekelni, kiváltképpen az asszonynépek közül.

II. *Tanácsadásom* ez: igyekezzed *a zsoltároknak igaz nótájokat követni*. Mi [= mert] nemcsak cifraságul tétetnek a psalteriumba a kóták. Ezeket ha érteni és az éneklésben követni nem akarjuk:

1. Nem méltó, hogy zsoltáraink eleibe függesszük többé amazt: *a francia nótákra rendeltettek* [kiemelés eredetiben] s a t. Azoktól már mi sokakban *messze távoztunk* és távozunk inkább-inkább, midőn minden régulák nélkül, *csak hallomásból* vésszük, s adjuk kézről kézre, minden egyéb nemzeteknek szokások ellen, melyek az éneklést intéző mesterségnek őrizeti által megtartják s követik változatlanul a zsoltároknak egyszer rendelt és bévött igaz nótájokat.

2. Az sem méltó, hogy a könyvnyomtatás és annak eszközei körül munkálkodók *annyi munkát tegyenek hijába*. Közelebb e könyvecskét nyomtattató személy is, az itt előadott tanácslásának foganatjának reménlése kívül nem munkálkodott volna annyit sok idejének káros fogyatásával ezen kótáknak mind készíttetésekben, mind pedig a psalteriumnak ezekbéli elébbeni *sok hibáinak orvoslásokban*.

3. Az sem méltó, hogy a könyveknek *ára* afféle hiábavalóságokkal, a kótákkal nehézíttessék, *hijábavalóságok ugyanis, ha hasznokat nem* vésszük."

A *Mentség* 38. pontjában ismételten szót ejt a zsoltárokról és azok eredeti dallamairól: „[A] zsoltároknak *igaz nótáikat soha e nemzetség nem tudta*, hanem csak hallomásból vötte, amit vött benne, és a sokáig való abuzus annyira vitte már, hogy más nemzetek meg sem ismerik, amikor ezek énekelnek, melyik zsoltárt éneklik. A kántorok ha errálnak [tévednek] — amint gyakran történik —, mások is utánok errálnak, és hovatovább messzebb-messzebb esnek az igaz nótáktól. [...] Bár csak a praeceptorok tudnák igazán, mások azok után énekelnének. Mint én cselekedtem Fogarasban stricte premálván [szorosan követvén] az éneklésben a kótákat.

Minthogy azért én ex fundamento tudtam az igaz nótákat, feltöttem volt, s kész is voltam [...] arra, hogy communikáljam, és így nemzetemet reformáljam az iránt. [...] Ölyvesi Balázs uram fogarasi mesterségemben tőlem kapván valamicskét abban, igen jó kántornak tartatott érette."

Alább közöljük a ciklust záró 150. zsoltárt:

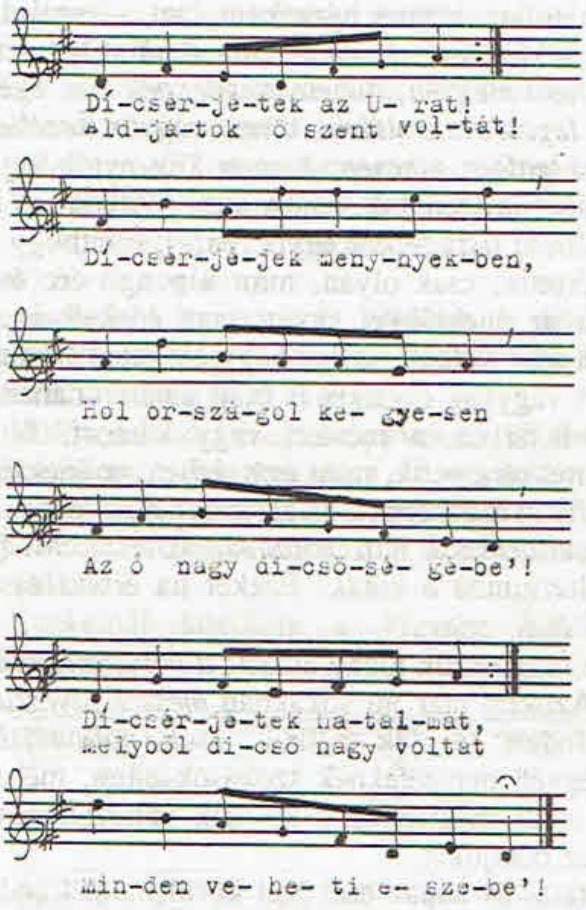

Misztótfalusi Kis Miklós zenei felkészültségének érzékeltetésére megemlítjük, hogy a kolozsvári tűzvészről írt költeményét maga zenésítette meg és *Siralmas ének* címen nyomtatta ki (1697):

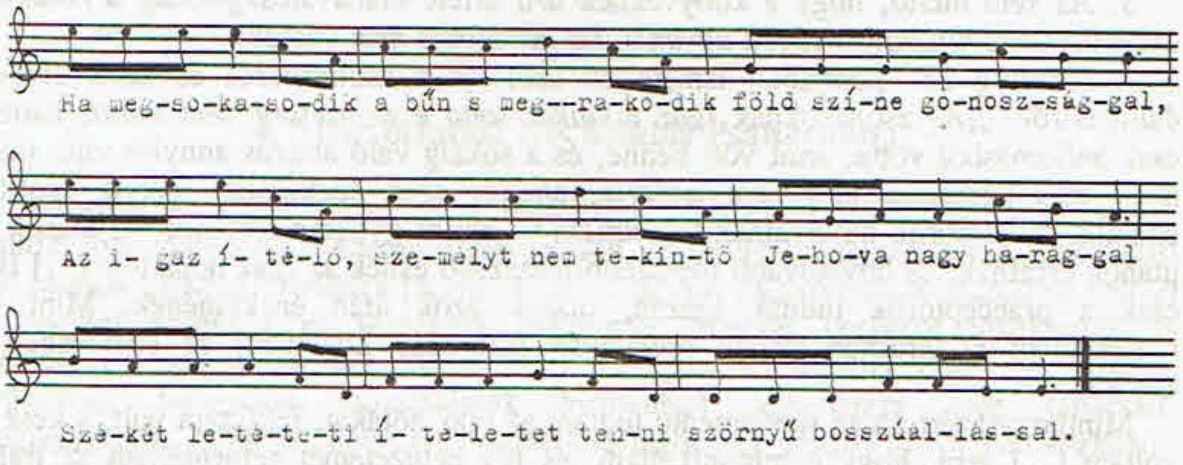

5. Debreceni énekeskönyvek

Mint ismeretes, Debrecennek igen jelentős szerep jutott a magyar kálvinizmus kialakulásában, fejlődésében, egész történetében („kálvinista Róma"). Ezt igazolja egyházi énekeskönyveink története is.

A 16. század közepétől kezdve egész sor református (liturgikus) énekeskönyv látott napvilágot és gyakorolt erőteljes hatást egyházzenei életünkre. Gálszécsi István még Krakkóban (1536), Huszár Gál Komjátiban (ma Borsod-Abaúj-Zemplén m., 1560, 1574) nyomtatta ki énekeskönyvét. Szegedi Gergely viszont már Debrecenben jelentette meg (1562?, 1569), majd ezt követte többek között a Gönczi Kovács (Fabritius) Györgyé (1590, 1592). Ez utóbbinak számos kiadása vált ismeretessé más városokban is közzétett alakjában (Lőcse, Bártfa, Kassa, Várad, Kolozsvár; Váradon 1648-tól, Kolozsvárt pedig 1675-től kezdődően).

A debreceni énekeskönyvek sorában sajátos helyet foglalnak el *Maróthi* György (1715–1744) kötetei. Debreceni tanulmányai után Maróthi külföldön gazdagította ismereteit: Zürichben, Bázelben, Bernben, Amszterdamban, Utrechtben, Leydenben, Harlemben, Hágában, Groningenben (1731–1736). Teológiai tanulmányai mellett behatóan foglalkozott a klasszikus nyelvekkel, matematikával és fizikával, különösen pedig a zenével. Figyelemre méltó terveket készített a debreceni kollégium oktatásának reformálására. Tanulmányai során megismerte a többszólamú éneklést, meggyőződött ennek szerepéről a nyugati egyházak életében, s e tapasztalatait hasznosította is hazatérte után. 1738-tól a debreceni kollégiumban tanított matematikát, de az utókor főleg a *zené*hez való hangsúlyozottan pozitív viszonyát értékelte a magyar művelődés szempontjából.

Mindjárt tevékenysége kezdetén, 1739-ben újjáalakította a főiskola énekkarát, a később híressé vált s ma is eredményesen munkálkodó *Debreceni Kántus*t (teljes nevén: a debreceni Református Kollégium Kántusa), 1740 táján pedig 10–12 tagból álló, ún. *Collegium Musicum* felállítását tervezte.

Az 1739–40-es pestisjárvány idején a debreceni kollégium számban igencsak megcsappant nagydiákjainak, a togátusoknak csoportjából megalakította az első *vokális kvartett*et, melynek tagjait saját házában tanította a Goudimel-féle zsoltárfeldolgozásokra, s ez az együttes rendszeresen énekelt a nagyon gyakori temetéseken. Zenei eredményeiről, még inkább terveiről így számolt be egyik külföldi ismerősének:

„...a zene művészetét, mely közöttünk régóta elhagyatottan és elhanyagoltan hevert [...] szeretném úgy megalapozni, hogy ne menjen ismét egykönnyen veszendőbe... A múlt nyáron magam is elkezdtem első ízben néhány ifjat erre a mesterségre tanítani... Ezeknek a hatására végre az egész tanulóifjúság ráadta magát erre a mesterségre, úgyhogy a kétszáz közül már igen kevés az, aki nem ért hozzá: gondom lesz rá, hogy azok is megtanulják [...] és a diákok révén, akikből országszerte a kisebb iskolák rectorai kerülnek ki, lassanként a kívülállók is [...] és már ott tartok, hogy Collegium Musicum szerveztessék [...] és az ne hagyja a legnemesebb művészetet veszendőbe menni."

1740-ben kiadta Szenczi Molnár Albert zsoltárkönyvét a magyar szöveg kezdőszakaszaival. Ennek a kiadásnak függelékében zeneelméleti kompendiumot mellékelt *A 'Soltároknak a kóták szerént való éneklésének mesterségének rövid summája* címmel. Tizenöt pontban foglalta össze a zeneelmélet legfontosabb tudnivalóit, s a végére néhány gyakorlatot illesztett be kezdők számára. Amint fennmaradt másolatok tanúsítják, az erdélyi kollégiumok cantus praesesei is használták e kis munkát. E dolgozatra épült lényegében később Batizi András zeneelmélete is (*Kis Énekléstan*, 1851).

1743-ban minden valószínűséggel egy 1707-es zürichi német, valamint egy 1715-ös francia zsoltárkiadvány nyomán jelentette meg az első magyar négyszólamú zsoltárfeldolgozásokat tartalmazó kötetét: *A 'Soltároknak Négyes Nótájik...* címmel. Korábban mindössze az *Eperjesi Graduál* lapjain fordultak elő négyszólamú zsoltárfeldolgozások — menzurális hangjegyírással rögzítve; így a maguk idején modernebbek voltak Maróthi feldolgozásainál, de kéziratos voltuk miatt nem váltak ismertekké. A reneszánsz vokális zenekulturális eredményeihez képest ezek is lemaradottaknak számítottak, hiszen a korábbi káptalani és szerzetesrendi iskoláknak a quadriviumbeli zenei oktatása megrekedt a 16. században. Maróthi tehát ezt a hosszas lemaradást óhajtotta behozni, ezért választotta Goudimel háromféle zsoltárfeldolgozása közül a legegyszerűbbet, az 1565-ös változatot.

Goudimel e zsoltárfeldolgozásaiban az ún. tenorpraxist alkalmazta (a zsoltárdallam a tenor szólamában helyezkedik-hangzik el). Tizenkét zsoltár esetében a fődallam a felső szólamban, discantusban található (Osiander már 1586-ban áttért a fődallamnak, cantus firmusnak a felső szólamban való elhelyezésére, mert így a gyülekezetek könnyebben kísérhették figyelemmel a melódiát énekkari vagy hangszeres feldolgozásban). Goudimel egyébként e zsoltárfeldolgozásokat nem templomi használatra szánta, hanem templomon kívül családi, gyülekezeti körben való alkalmazásra, illetőleg a többszólamú énektanítás és a kollégiumi kórusgyakorlat alapvető vezérkönyvének. A feldolgozásban az izometrikus jelleget és az egyszerű harmóniák alkalmazását részesítette előnyben. Ezt a fő- és mellékfokoknak alapállásban és első fordításban (szextakkord) való alkalmazásával hangsúlyozta. Maróthi a legtöbb esetben kisebb-nagyobb eltérésekkel vette át Goudimel harmonizálását és alkalmazta Szenczi Molnár Albert fordítására.

A „négyes zsoltárok" kötetében is találunk függeléket, ezúttal az összhangzattanba vezette be az érdeklődőket *A Hármoniás éneklésről való rövid tanítás*sal; az akkordok felépítése, jellege mellett az intonáció magyarázatával szolgál, s a négyszólamú zsoltárok mellett a kötetbe kilenc négyszólamú dicséretet, tizenhét tercettet és két ún. fúgát, azaz kánont iktatott be. A négyszólamú zsoltárfeldolgozások még háromszor láttak napvilágot Debrecenben a 18. század folyamán (1756, 1764, 1774), s így Maróthi úttörő szerepet vállalt a kollégiumi kóruskultúra, illetőleg a magyar protestáns egyházban a többszólamú gyülekezeti éneklés meghonosításában. Székelyudvarhelyi példa (1753, 1766) tanúsítja, hogy az összhangosításra vonatkozó tanítása is követésre talált Erdélyben.

Maróthi halála után a későbbi kiadások egyre bővülő anyaggal Csákvári *Varjas* János buzgólkodása révén láttak napvilágot. Az alábbi Maróthi-példák egyike a tenorpraxist (*Mennybéli felséges Isten*), másika (*E világ mióta*) a fődallamnak, cantus firmusnak felső szólamban, discantusban való elhelyezését szemlélteti:

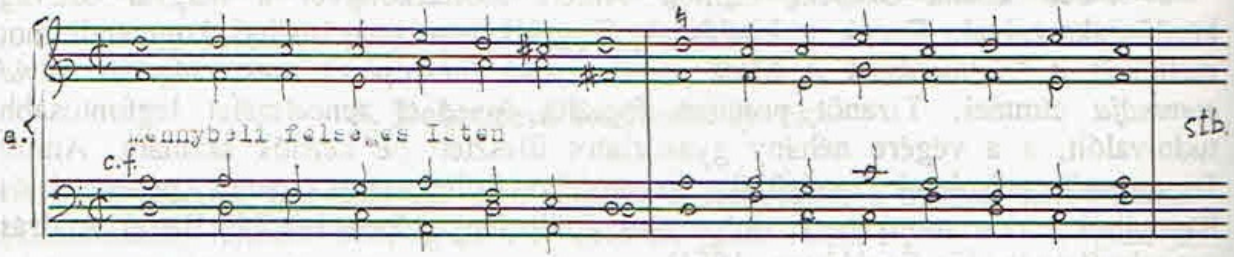

A debreceni énekeskönyvek közül a 18. század második felében számottevő jelentőségűvé vált az *1774*-es és az *1778*-as kiadású; mindkettő nagyfokú rokonságot mutat az 1744-es kolozsvári *Impressum*mal.

Az 1774-es debreceni énekeskönyv összeállítója, sajtó alá rendezője, mint fennebb említettük, Maróthi György kortársa, utóda, Csákvári *Varjas* János (1721–1786). Előbb Csákváron és Kecskeméten tanult, majd 1738-ban Debrecenben lett tógás diák. 1748-ban indult külföldi tanulmányútra, mely Zürichbe, onnan Utrechtbe vezetett. Hazatérve előbb Kecskeméten lett iskolaigazgató, majd 1752-ben Debrecenbe hívták meg katekétának, valamint a héber s a keleti nyelvek tanítójának. Maróthi kezdeményezései után Varjas nevéhez kapcsolódik a 18. századi debreceni s ennek révén a magyarországi és erdélyi kórusélet újabb szakasza. Első debreceni éveitől haláláig ő volt a kollégiumi énekkar tanár-felügyelője. Maróthi munkájának — mint az eddigiekből is már kiderült — az énekeskönyv-szerkesztés/kiadás területén is folytatója lett (ebben családi hagyomány is kötelezte: Maróthi özvegyével, Sződi Katalinnal kötött házasságot).

Maróthi harmóniás zsoltárainak kiadását 1752-ben vette tervbe a debreceni egyház (1753-ra), ezt azonban a bécsi Helytartótanács megakadályozta, így e zsoltárok második kiadása 1756-ban valósult meg. Ennek a kiadásnak zeneelméletét Varjas egészítette ki, az 1774-es kiadáshoz jelentős *függelék*et csatolt. Utóbb éppen e függelék révén kapott különösebb jelentőséget e kiadás („debreceni zsoltárfüggelék"). A szóban forgó függelék *száz* dicséretet és himnuszt tartalmaz, s a kolozsvári 1744-es énekeskönyv után/mellett a magyar református egyházi dallamanyag összefoglalója. E függelékben Varjas foglalta írásba az addig jórészt szájhagyomány alapján élő dicséretanyagot, mely aztán átkerült az 1778-as debreceni énekeskönyvbe is, és attól kezdve elhanyagolhatatlan részévé vált egyházzenei hagyományunknak.

Az 1774-es kiadás *hangjegyírása* a kolozsvárihoz képest fejlettebb (emberöltőnyi idő múltán): hibás finálisai nincsenek. Egyes szövegek dallamcseréje itt is felfedezhető, részben a változó dallamutalások miatt. Viszont ritka az olyan eset, amikor régi, 17. század végi dallamhoz később fordított, németből vett szöveget társított. A Régi Magyar Dallamok Tárának köteteibe is szép számmal került be anyagából.

Újabb kiadása az 1778-as, mely 16. századi dicséret- és himnuszanyagot is tartalmaz Varjasnak a Maróthi-énekeskönyv 1774-es kiadásához illesztett függeléke alapján. Hét dallama a református források közül csak itt található meg. Szinte negyven dallammal tartalmaz többet a korábbi 1774-eshez viszonyítva. Hangjegyírása változatlan az 1774-es kiadáshoz képest. Debreceni „öreg" énekeskönyvként szerepel egyházzenei irodalmunkban, a legjelentősebb források egyikeként. A legújabb

magyar református egyházi énekeskönyv (Bp. 1986) a dicséretanyagnak ötödét a debreceni énekeskönyvekből meríti.

Az 1774-es és 1778-as debreceni énekeskönyvből nem iktatunk ide példát, mert korábbi énekeink között találunk e két forrásból származókat. Így az 1774-esből való:

a) *Jer, dicsérjük az Istennek Fiát* (Batizi, l. 15. sz.),
b) *Az Istennek szent angyala* (Erd. 94),
c) *Uram Isten, siess* (l. a 26. sz. példát),
d) *Ó, ártatlanság Báránya* (Erd. 112. sz., ritmikai variáns),
e) *Szívem megalázván* (Erd. 65),
f) *Krisztus, ki vagy nap és világ* (Erd. 70);

az 1778-as kiadásból pedig:

a) *Drága dolog az Úr Istent dicsérni* (Skaricza, l. 16. sz.),
b) *Mindenkoron áldom az én Uramat* (Sztárai, l. 24. sz.),
c) *Uram Isten, siess* (ebben a kiadásban is, l. 26. sz.), továbbá
d) *Atya, Fiú, Szentlélek* (Erd. 17),
e) *A Krisztus mennybe felménelA pünkösdnek jeles napján* (Erd. 131, variáns, valamint 29. sz. e jegyzetben).

Pálffy Károly tudósít egy köztes, *1775*-ös kiadású debreceni énekeskönyvről is, melyet így jellemez:

„Sok gyülekezetben a homíliás istentiszteletet a Melotai papi ágenda két részre tagolta: a kántor vezette gyülekezeti jellegű első, s az utána következő »papi« részre. Ez az 1775-ben Debrecenben Margitai István által nyomtatott énekeskönyv ennek a gyakorlatnak akart segítségére lenni... Mint kiadvány is egyedi és egyszeri lehetett. Tartalmában is különbözik testvéreitől, mert a régi szertartásos graduálok rendje szerint [csoportosítja az anyagot]... A gyülekezeteknek ez az öntevékenysége sok esetlegességet hordozott. Némely kántor túlhangsúlyozta saját jelentőségét. Az éneklés gyakran botrányos és hosszadalmas volt. A szövegek diktálása zavarta a templomi áhítatot."

A debreceni énekeskönyvet 1806-ban, illetőleg 1813-ban erőteljesen módosították. Dicséretanyagából több mint háromszázat kihagytak, és helyükbe kétszáz új éneket vettek fel. Értelmetlenül alkalmazták az ütemvonalakat, C-kulcsból G-be írták át a dallamokat (ez egyébként korszerű eljárásnak bizonyult, bár a korábbi kiadások C-kulcsos jelzéseihez viszonyítva ugyanakkor a zenei tájékozottság csökkenését is jelezte), erőteljesen változtattak a dallamok ritmikai felépítésén, módosították a régi egyházi hangnemeket: az ilyen énekeket dúr-moll keretbe erőszakolták, s így ezek elvesztették ódon, történelmi jellegüket — a racionalizmus szellemének tartalmi érvényesítésével együtt.

1873-ban létrejött az *állandó énekügyi bizottság*, s ez hosszas előkészítés és heves sajtóviták után kiadott két próbaénekeskönyvet (1903, 1916). Ezek eredményeit összegezte az 1921-es debreceni kiadás, de olyan szinten, hogy két évtized múltán már megkezdődtek az új énekeskönyv előkészítő munkálatai az 1943-as konferencia keretében. Ilyen előzmények után került sor az 1948-as próbaénekeskönyv megjelentetésére.

VII.
Énekeskönyveink a 19–20. században

1. Megújított énekeskönyv

A 18. századi énekeskönyvek megújítására irányuló törekvések új erővel jelentkeztek a 19. század első évtizedeiben. 1833-ban a széki zsinat, valamivel később a főkonzisztórium foglalkozott ezzel a kérdéssel, s létrejött az az énekügyi bizottság, melynek feladatául tűzték ki az új énekeskönyv megszerkesztését. *Incze* Sámuel kolozsvári lelkész, kolozskalotai esperes vezette a munkálatokat, mellette *Salamon* József teológiai tanár, *Péterfi* József marosvásárhelyi lelkipásztor s többek között *Nagy* János orgonista-kántor tevékenykedett. Még ugyanabban az évben nyolc újabb taggal egészítették ki a bizottságot, köztük *Mihályi* Károly dési lelkipásztorral és énekszövegíróval. 1837-ben a zilahi zsinat új bizottságot hozott létre *Kiss* Sámuel elnökletével. Végül is ez a bizottság zárta le a munkálatokat; 1837 karácsony havának utolsó napján keltezte az új énekeskönyv előszavát — a zsinat helybenhagyásával. Az erdélyi nagyfejedelemségbeli evangelico-reformata Anyaszentegyház használatára 1838-ban kiadott *Megújított Énekeskönyv* címmel megjelentetett munka hét évtizeden át maradt használatban.

Az 1834-i zsinat megfogalmazta a megújítás alapelveit, hangsúlyozva a „kegyes érzés ébresztésének" célját, az „emelkedettebb új énekek" fontosságát. Az 1836-os zsinat az új énekek kritériumaként az „egyszerűen csinos" jelleget emelte ki.

A Megújított Énekeskönyv előszavából az indoklást emeljük ki:

— a régi énekekből minden alkalomra maradjanak meg a *jobbak* (több-kevesebb módosítással, „igazítással"), dallamok tekintetében pedig a *szebbek*;

— a zsoltárokat — „mint nagyobbára a zsidó nemzet történeteire s innepeire szerkesztetteket, s mint amelyeket a keresztyén ember sok válogatás után is kevés értelemmel énekelhet" — egyötödére csökkentette; ebben az előszó külföldi példára is utal, így a „szokottabb és szebb" melódiájú zsoltárokat hagyta benne az énekeskönyvben;

— a pótlásra száz új dicséretet vettek be; mintegy félszázat az 1806-os debreceni énekeskönyvből s ennek felét az evangélikusokéból; ezek nagyobbára katekétizáló énekek;

— az új típusú hangjegyírást azzal indokolja, hogy „a régi kótázaton az énekmesterek sem tudtak eligazodni"; a bizottság ezen úgy óhajtott segíteni, hogy rövid zeneelméletet iktatott be az énekeskönyv elejére;

— az új énekeskönyvet a bizottság „az igazi vallásos erkölcsi életnek elevenítésére és erősítésére" szánta.

Szerkezetében, felépítésében is eltért a hagyományos kolozsvári énekeskönyvektől: a zsoltárok helyére a dicséreteket állította, ezt követi a temetési énekek csoportja, s a végén jelennek meg a válogatott zsoltárok. Ezt a felépítést aztán a későbbi erdélyi énekeskönyvek is megtartják. Az Antal János generális nótárius által tervezett kötet anyaga végül is így alakul:

a) invocatiók, dicséretek vasárnapra, hétköznapokra, különböző alkalmakra, valamint a bűnbánati hétre 247 ének
b) temetési énekek 23
c) zsoltárok 31

A teljes énekanyag mindössze egyötöde jelenik meg dallammal; sokszor hivatkozik zsoltármelódiákra, sőt, a temetési énekeknél saját „nótára", melyek azonban kimaradtak az énekeskönyvből.

Az új énekek egyharmadát teszik ki a teljes anyagnak; ez a kategória „a felvilágosodott ortodoxia" vitájában született, s már 1839-ben a szentségtörés vádját vonta az egész énekeskönyvre az ősi dallamok mellőzése, a zsoltárok túlzott szelektálása miatt. A szerkesztőbizottságot később is elmarasztalták: „Az erdélyi szerkesztők túlmentek a válogató eljárásban, és sok gyönyörű zsoltárunkat kihagyták, vagy egyeseknek csak a dallamát használták a dicséreteknél."

Pokoly József szerint „éneklésünket tönkretette egyházunkban".

Pálfy Károly „éneklésünk mélypontjá"-t látta benne; hibájául rója fel, hogy a reformáció gazdag dicsérettermését gyökerestől tépte ki az egyházi, illetőleg az egyházzenei gyakorlatból.

Gönczy Lajos véleménye sem kedvezőbb: „Moralizáló és természetdicsőítő énekekből áll jórészt ez a gyűjtemény, mely a racionalizmus szellemében átdolgozta a dicséreteket, az avatagságnak bélyegzett biblikusságot a nyelvezetből, sőt a tartalomból is elhagyta. Romboló hatását máig érzi énekeskönyvünk." Másik negatívumaként azt emeli ki, hogy a régi dallamok elhagyásával és a szövegek jelentős részének zsoltárdallamokra való énekeltetésével a francia melódiák kizárólagos uralomra jutását segítette elő.

Egy énekét idézzük a dallamtorzulások érzékeltetésére (a 3/4-es ütembeosztással meglehetősen táncos jelleget kölcsönzött az invocatiónak — 3. old. IV. sz.):

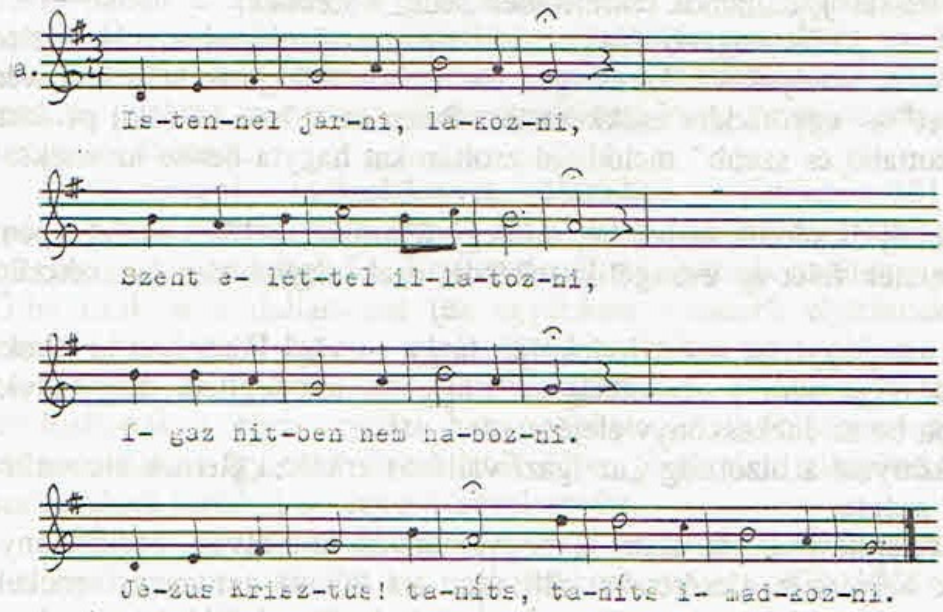

Az 1948-as Próbaénekeskönyv mindössze ezt az énekét veszi át, de módosítja a ritmust (474):

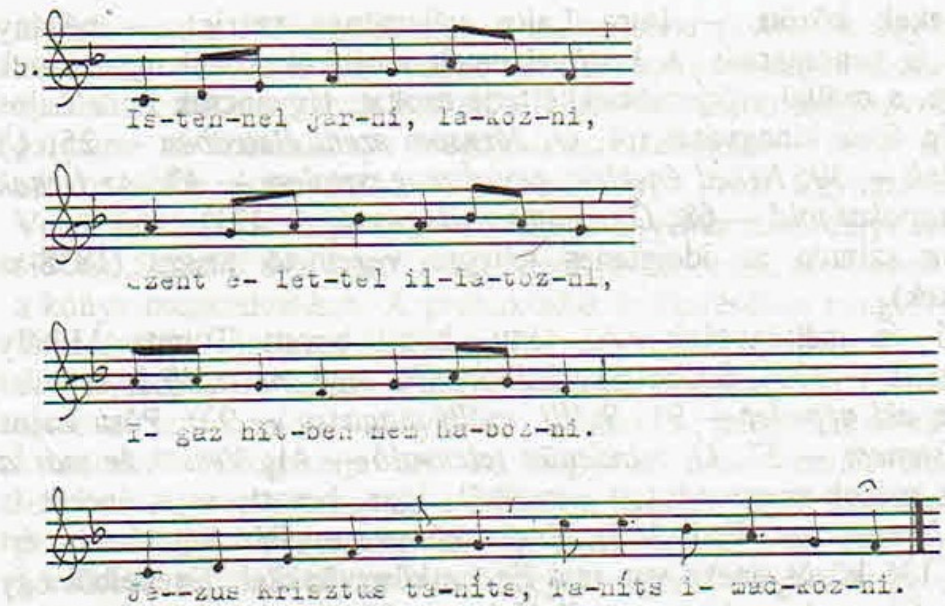

Mai énekeskönyvünk kiegyenlített negyedekben rögzíti a ritmust (két esetben nyolcad-pontozott negyeddel színezve, s az egyes sorok lezárását megnyújtja — 9).

2. Seprődi-énekeskönyvek

Bár az énekeskönyvünkkel kapcsolatos tanulmányok sehol sem említik név szerint szerkesztői mivoltát, a szóban forgó énekeskönyvek összeállítója-szerkesztője *Seprődi János* (1874–1923), a kolozsvári református kollégium tanára, aki korán bekapcsolódott az egyházi énekeskönyv megújításának munkálataiba. Az énekeskönyv megújítását nemcsak szükségesnek, hanem egyenesen elkerülhetetlennek tartotta. Bírálatainak, javaslatainak szerepe volt abban, hogy az Erdélyi Egyházkerület az országos énekügyi bizottságba Seprődit jelölte a maga részéről, s ugyanakkor megbízta az új erdélyi református énekeskönyv szerkesztésével is. Így jelent meg az ő munkája nyomán, saját előszavával az *Egyházi énekeskönyv az erdélyi református egyházkerület használatára* (Kolozsvár 1908). A kötet jellege hangsúlyozottan ideiglenes. Pótolni óhajtotta az évek folyamán elfogyott 1838-as énekeskönyvet, s mivel már régóta folytak az egyetemes református énekeskönyv megszerkesztésére vonatkozó előmunkálatok, teljesen új, azt feleslegessé tevő munkába nem óhajtottak belekezdeni. Ugyanakkor ez a kötet az elkövetkezendő egyetemesnek az útját is hivatva volt egyengetni.

Az énekeskönyv lényegében az 1838-as *Megújított énekeskönyv*ön alapszik; a próbaénekeskönyv bírálatainak során megfogalmazott elveket érvényesíti, s a legismertebb és leghasználatosabb énekeket tartotta meg. Kiegészítésképpen 76 új éneket iktatott be a szerkesztője — elölről kezdődő számozással. Az új énekek a Fejes István vezette bizottság *Próbaénekeskönyv*éből (1903) és a szintén Fejes által összeállított Gyűjteményből, valamint a közben megjelent füzetekből kerültek ki nagyobbára (Fejes István: *Gyűjtemény a magyarországi református egyház megújítandó Énekeskönyvéhez*. Sárospatak 1901, illetőleg Uő.: *Előmunkálatok a magyarországi református egyház megújítandó Énekeskönyvéhez*. I–VII. füzet, Sárospatak 1890–1903).

A megtartott énekek között — Imre Lajos véleménye szerint — néhány racionalista szellemű is bennmaradt. A kettővel emelt zsoltárok közül egyeseknek verselését módosította, s ezáltal erőtlenebbekké tette azokat. Ugyancsak Imre Lajos hiányolta néhány szép ének kihagyását (pl. *Ó, Jézusom szent életedben* — 25; *Új nap, új hét derül reánk* — 39; *Néked éneklek, neved magasztalom* — 42; *Az Úrnak jóvolta napjainkhoz napokat told* — 68; *Ó, mennyei világosság* — 121).

A kötet *felépítése* szintén az ideiglenes jellegre vezethető vissza (1838-as törzsanyag + új énekek).

Figyelemre méltó és méltányolni való tény, hogy bevett Tompa Mihály (*Idvességünk, váltságunk* — 139), Szabolcska Mihály (*Ne még, ne szállj le csendes alkonyat* — 74; *Isten, aki népedet* — 91; *Szállj, szállj magasra* — 92), Pósa Lajos (*Mennyben lakó én Istenem* — 37; *Ó, mindenütt jelenvaló* — 41; *Vessük le már a gyászruhát* — 123) s mások megzenésített verseiből. Igaz, bevette saját énekét is (*Hatalmas Úr, mért látogatsz* — Erd. 169). Énekeskönyve további két kiadást ért meg (1909, 1911), s 136 közös éneke van mai Énekeskönyvünkkel. Énekeiből egy temetésit elevenítünk fel, mely a Nagyenyedi Halottas óta van jelen énekeskönyveinkben (201. l. = RMDT II. 335):

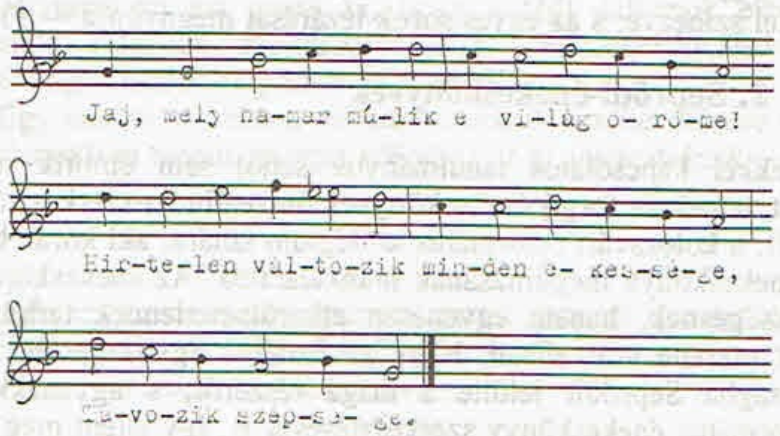

3. Próbaénekeskönyvek

Századunkban három próbaénekeskönyv látott napvilágot (1903, 1916, 1948), mindhárom az 1880-as évek óta folyó énekeskönyv-reformáló bizottságok munkájának eredménye, s az *egyetemes református énekeskönyv* létrehozását szolgálták.

Az első bizottság lelkészirányítója *Kálmán* Farkas (1838–1907) volt, aki ezt megelőzően összeállította az 1806-os református énekeskönyv szerkesztőinek életrajzát (*Éneklő Kar*, 1880), számos cikket írt az énekeskönyvvel kapcsolatban, régi énekeinket is ő ismertette először. Az énekeskönyv megújítására vonatkozó anyagot — mint fennebb láttuk — előbb füzetekben, majd az 1903-as *Próbaénekeskönyv*ben adta közre. Ezt a munkát alaposan tanulmányozta Seprődi János kolozsvári kollégiumi tanár: énekről énekre haladva mutatta ki tartalmi-nyelvi-zenei (prozódiai!) hibáit. Bírálatának igényességét azzal indokolta, hogy a szóban forgó könyv nem befejezett, véglegesen lezárt, tehát a hozzászólások elősegíthetik az egyetemes református énekeskönyv tökéletesebb kivitelezését (*A reformátusok próbaénekeskönyvének bírálata*. Prot. Szle, kny is, 1904). Seprődi külön is

foglalkozott a Próbaénekeskönyv dallamaival (1904), s egyáltalán az énekeskönyv kérdését továbbra is napirenden tartotta, nyilvánosságra hozta az énekügyi bizottság elnökének a Konventhez intézett jelentéséhez fűzött megjegyzéseit is (1905). Megfogalmazta az énekeskönyv megújításának feltételeit (1906), és két fórumon is közzétette újabb észrevételeit (Prot. Közlöny, Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1906). Végül felhívást intézett az énekeskönyv ügyében az Erdélyi Protestáns Lap hasábjain (1906). Seprődi óva intett a felesleges javításoktól, mert ezek megnehezítették volna a könyv megkedvelését. A próbakiadás értékelésében hangsúlyozta: „Ez a kiadás az 1806 és 1837 óta nem újított énekeskönyveknél mindenesetre simább, folyékonyabb és helyesebb, de költői erőben, vallásos buzgóságban és költői nyelvben nem áll azon a színvonalon, melyet az utódok a jelen emberétől joggal megkövetelhetnének." Kifogásolja azt is, hogy az ütemvonalak eltolásával eltüntették a felütéseket, megváltoztatták a dallamok jellegét, ezzel akarván csökkenteni azok idegenszerűségét. Védelmére kelt a melizmáknak; az énekügyi bizottság ebben a kérdésben ugyanis olyan buzgósággal végezte dolgát, hogy egyetlen ének, a *Himnusz* kivételével ezeket úgyszólván kiirtotta. A lényeges melizmák elhagyása Seprődi véleménye szerint ízléstelenséghez vezetett. Téves volt viszont Seprődi álláspontja a dór és fríg jellegű énekek esetében: azt javasolta, hogy ezeket dúr és moll irányába kellene módosítani.

A második próbaénekeskönyv az első világháború kellős közepén, 1916-ban jelent meg (*Énekeskönyv a magyarországi református egyház híveinek használatára*. Az Egyetemes Konvent által elrendelt próbakiadás, Debrecen — 168 dallammal). Ezt *Baltazár* Dezső püspökkel és *Szügyi* József békési kántorral *Seprődi* állította össze, s érvényesítették benne az 1903-as próbaénekeskönyvvel kapcsolatos álláspontjának főbb kívánalmait. Ennek az énekeskönyvnek eredményei belenőttek az 1921-ben Debrecenben megjelent kötetbe (*Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*). Ezt az Énekeskönyvet a Királyhágómelléki Egyházkerület átvette, s apróbb módosításokkal napjainkig használja (utóbb függelékkel egészítették ki; *Új énekeink*, 341–398. számig). Csomasz Tóth Kálmán véleménye szerint a zsoltárok szövegei lényegesen kevesebb romlást szenvedtek, mint a próbaénekeskönyvben. A dallamok egy részének csonkaütemes kezdésénél figyelmen kívül hagyták Seprődi megjegyzését, így e dallamok sutává váltak, a dór jellegűek mollá, a mixolídek pedig dúrrá (vezérhangot kapott e két utolsó kategória). A dallamokat egyöntetűen csak félértékű hangjegyekkel kottázták. Az egész énekeskönyvet így értékeli Cs. Tóth: „Ha tehát azt mondjuk, hogy az 1921. évi énekeskönyv már megjelenésekor elavult volt, ez valóban azt jelenti, hogy megalkotóinak [Baltazár Dezső, Seprődi János, Szügyi József] a hosszú, sok fáradsággal és kétségtelen jószándékkal, több mint negyvenéves előkészítés után elkészült munkájából ha teljességgel nem hiányzott is, de sajnálatosképpen nem tűnik ki [...] a hagyomány ismeretéből és tiszteletéből kibontakozó és azt szervesen, korszerűen továbbépítő stílus."

Századunk közepén, 1948-ban keletkezett a legjelentősebb próbaénekeskönyv (*Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. Próbakiadás, Bp.). Az 1943. februári budapesti országos énekügyi konferencia alapján 1943 őszén indult meg a munka, közbejött kényszerű szünettel 1946 novemberében folytatódott. E munkában részt vállalt *Révész* Imre püspök elnöklete alatt *Karácsony* Sándor debreceni pedagógus, *Ádám* Jenő budapesti főiskolai tanár, valamint a már többször idézett *Csomasz Tóth* Kálmán (1902–1988; a Ref. Teológiai Akadémia tanára, a

himnológia, egyházi ének és zene előadója, a református gyülekezeti éneklés történetének megírója), a szóban forgó bizottság előadója s egyben az énekeskönyv *szerkesztője*. Alkalmilag bekapcsolódott a munkába Kállay Kálmán és Jékely-Áprily Lajos esztétikai tanácsadóként. A munkálatok 1948 márciusában zárultak le, október 31-i az előszó keltezése. Tíz év múltán még mindig e próbakiadás volt használatban, de ennek alapján, úgyszólván módosítás nélkül keletkezett a jelenben használatos *Énekeskönyv a magyar reformátusok használatára*, a magyarországi ref. egyház kiadásában (Bp. 1986, ill. 1990) — az 1948-as próbaénekeskönyvből átvett előszóval.

A szerkesztés fontosabb irányelvei:

a) A debreceni típusú énekeskönyv anyaga 1730 körül teljesedett ki, magában foglalva a reformáció előtti idők átvett örökségét s a magyar, valamint egykorú külföldi (német, holland, svájci) énekköltészetből kölcsönzött anyagot.

b) A régi énekek felszámolására, kihagyására irányuló törekvések a kolozsvári (1777–1778), a debreceni „öreg" (1778) énekeskönyvekben jelentkeztek s ez a folyamat az 1813-as, illetőleg Erdélyben az 1838-as énekeskönyvben tetőztek; az így használt anyag 1921-ig volt érvényben. Pozitív felismerés és ösztönzés jelentkezett az 1939-es jugoszláviai református énekeskönyvben.

c) A református gyülekezeti éneklés jellegzetesen református és magyar voltának, egyben egyetemes keresztyén jellegének kihangsúlyozására számba kellett venni

— a reformáció előtti *himnusz*okat, ambroziánus hagyományokat,

— az ezekhez kapcsolódó *magyar reformátori énekhagyomány*t;

— meg kellett találni annak módját, hogy a református egyház és a magyar nép életében olyan jelentős szerepet betöltő *genfi zsoltárok* teljes és alkalmas formában épüljenek be a református énekkultúrába;

— gyümölcsöztetni kellett a *külföldi* evangéliumi, főleg református egyházak énekanyagában jelenlévő profetikus és evangelizációs szolgálat termékeit;

— az *újabb idők* értékes *magyar énekei*t;

— éneklésünk korszakos megújulását lehetőleg összhangba kellett hozni az evangélikus egyház, a testvérkeresztyénség hasonló munkájával.

A szerkesztőbizottság vélekedése szerint „másfél százados szakadékot kellett áthidalni; a közízlés és az igények részben zavarossá váltak, részben talán túlzottan felfokozódtak; az annak idején elsikkadt szerves fejlődést szinte lehetetlen ugrásszerűen kipótolni [...] a pontos, szakszerűségre és hitvallásosságra, valamint a szövegek és dallamok formai értékére való gondos törekvés ellenére sem hivalkodnak a próbaénekeskönyvvel annak összeállítói, mert Ágostonnal és Kálvinnal azt vallják, hogy igazán csak az tud Istenről énekelni, akit Ő maga tanít meg erre". Megszívlelendő a szerkesztőbizottság tanácsa: *„Ami akár lelki és hitvallási, akár művészeti és irodalmi szempontból értéktelen, soha és sehol nem használhat* [az én kiemelésem — B.A.]."

Módszertani jegyzetünk egyik fejezetében egymás mellé állítottuk az Erdélyi Énekeskönyv és az 1948-as Próbaénekeskönyv anyagát. Itt vessünk egy pillantást arra, miként viszonyul a Próbaénekeskönyv az 1921-es Énekeskönyvhöz. Felépítésükben, énekanyaguk arányaiban keresünk választ:

1921		1948	
A) *Zsoltárok*		I. *Zsoltárok*	
(teljes ciklus, ellaposított		(teljes ciklus *eredeti* ritmusban)	1–150
félértékekkel	1–150	II. *Fohászkodások*:	
B) *Dicséretek*		kezdő- és gyülekezőénekek	
kezdő- és záróénekek		Igehirdetés előttiek	
ünnepiek		bűnbánatiak	
katekizmusiak		ünnepiek	
hozsánnaénekek	151–294	záróénekek	151–200
C) *Temetési énekek*	295–340	III. *Hitvalló dicséretek*	
Imádságok		és lelki énekek	201–512
		IV. *Himnusz* (sz. n.)	
		V. Szentírásbeli és hitvallási részek	

Imre Lajos az erdélyi anyagot kevesli benne, vélekedése inkább elmarasztaló, mint dicsérő: „Szemben az 1921-es énekeskönyvvel, sokkal mostohábban bánt el erdélyi énekeskönyvünkkel az 1948-as *Próbaénekeskönyv*, amellyel közös énekeink száma 75. Ezt a szigorú válogatást még azzal sem lehet magyarázni, hogy pl. a Mihályi Károly két (177 és 49), Füzesi, Szentes stb. énekeit »természeti teológiai« tartalmuk felfogása miatt nem vették fel, hiszen Lengyelnek, Pálóczi Horváth Ádámnak, Nagy Istvánnak stb. hasonló szellemű énekei helyet foglalnak ott, nem beszélve a sok ugyanilyen zsoltárról. Ez a tény a próbaénekeskönyvet teljesen idegenné teszi számunkra minden egyéb értékes vonása mellett is."

Tíz év elteltével Pálfy Károly pozitívabban foglal állást: „*Ez az eddig leggazdagabb énekgyűjteményünk, de szerkesztői nem mondják tökéletes alkotásnak* [az én kiemelésem — B.A.]. Ha valaha nálunk is sor kerülhet énekeskönyvünk felújítására, lesz miből tanulni. Forrásanyaga sokkal mélyebb és szélesebb területre terjed ki, mint a jugoszláviaié. A miénkből 86 [Imre Lajos: 75] dicséretet találtam benne. Ez a szám kevesebb, mint lehetett volna. Nincsen benne a mi 36, 37, 40, 47, 78, 116, 141, 150, 152, 183.; a X. csoport [Hitvalló és lelki énekek] 32 énekéből csak 11 található benne. Sok elhagyottért ne fájjon a fejünk. Hiányossága a kortárs szerzők teljes mellőzése. [...] Örvendjünk, hogy ez is megvan és tanulhatunk belőle."

Az 1948-as Próbaénekeskönyvnek két énekét idézzük; ezeket átírt hangjegyértékekkel közli, s így hitelesebb benyomást keltenek az éneklőben-hallgatóban, mint a korábbi, kiélezett ritmusváltozat (471, 346; Vö. Erd. 265, 284):

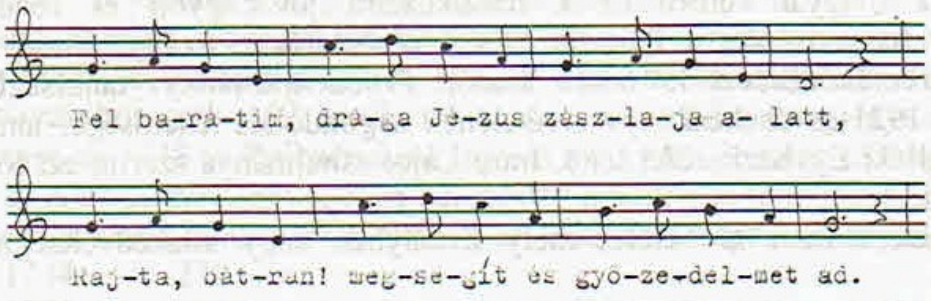

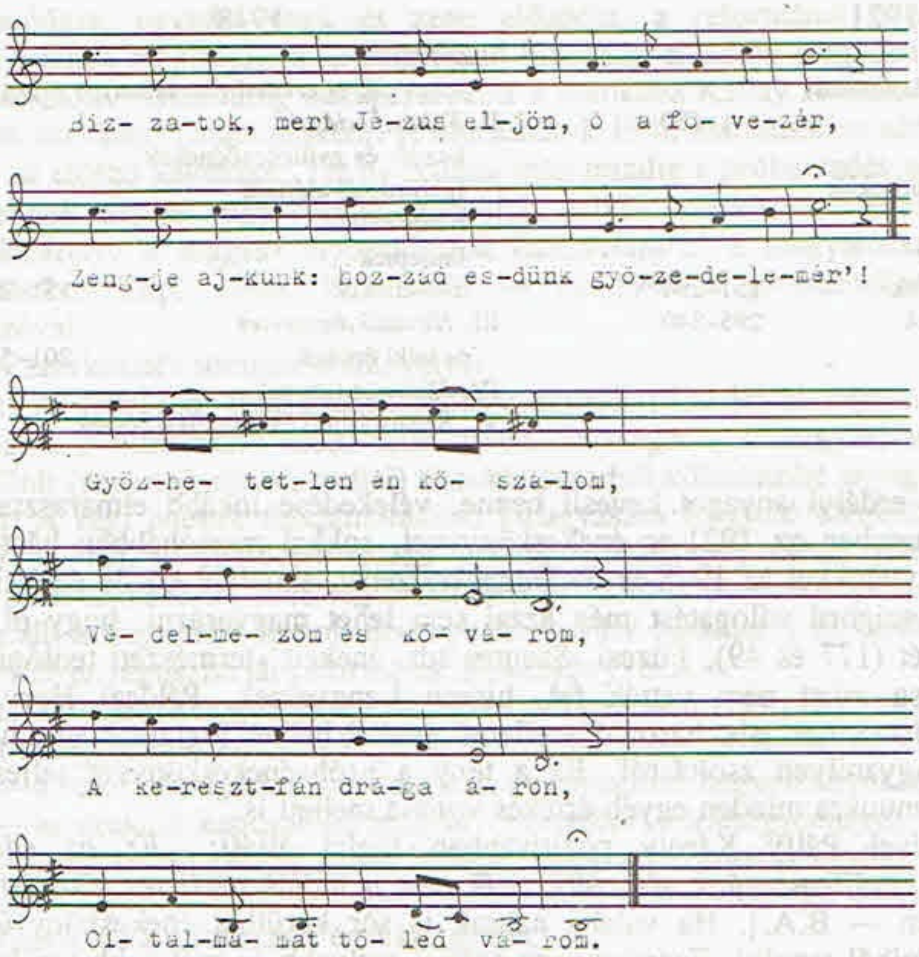

4. Mai énekeskönyvünk

Amikorra megértek az 1880–1890-es évek óta folyó munkálatok eredményei az *egyetemes* református énekeskönyv megszerkesztésére, lényegesen megváltoztak a történelmi s ezzel együtt a művelődési viszonyok, körülmények. Az első világháború végéig elfogyott az ideiglenesen kiadott Seprődi-énekeskönyvek harmadik kiadása is (1911). Szükségmegoldásként 1918-ban az egyházkerület megjelentette a *Kis Énekeskönyvet*, hasonlóan ideiglenes jelleggel. Ezután nemsokára, 1921-ben — mint fennebb más vonatkozásban láttuk — Debrecenben napvilágot látott a magyar reformátusok használatára jóváhagyott és rendelt *Énekeskönyv*, mely hasznosította a Baltazár Dezső elnökletével, Szügyi József és Seprődi János közreműködésével 1916-ban kiadott *Próbaénekeskönyv* tanulságait. Felmerült tehát az 1921-es énekeskönyv átvételének a gondolata-lehetősége, amint ezt a Királyhágómelléki Egyházkerület tette. Imre Lajos tanulmánya szerint ezt több tényező akadályozta:

a) 12 olyan ének maradt ki belőle, mely Erdélyben nagy közkedveltségnek örvendett;

b) teológiai-hitvallási szempontból kifogásolható szövegeket is tartalmazott (racionalista, illetőleg a kegyes racionalizmust s az ortodox reformáció szellemét tükrözőket);

c) nehéz anyagi helyzet, mely nem tette lehetővé a bizottságnak, hogy annyira bővítse az énekeskönyvet, amennyire szükség lett volna;

d) a szövegen sem akartak nagyobb javításokat eszközölni — radikális reformra nem volt alkalmas az idő. Ezt a döntést igazolta később az 1921-es énekeskönyv megreformálásának szükségszerű volta, ezt követően az 1948-as Próbaénekeskönyv.

Az így előállott szükséghelyzetben járt el az 1923. évi erdélyi Énekeskönyv szerkesztőbizottsága:

Nagy Károly püspök, a bizottság elnöke,
Makkai Sándor teológiai tanár,
Imre Lajos teológiai tanár,
Nagy Gerő teológiai ének-zenetanár,
Sófalvy Károly széki esperes és
Nagy Kálmán kolozsvári kántortanító.

Az énekeskönyv Nagy Károly püspök előszavával jelent meg. Az előszó hangsúlyozza, hogy zsinati énekeskönyv alapján keletkezett (az 1837-esre és ezt bővítve közvetítő 1908-asra történik az utalás). Így új énekeket csak a függelékbe vett fel a bizottság. Módosított, mint lennebb látni fogjuk, a szerkezeten-felépítésen is: a zsoltárokat a dicséretek után iktatta be, megtartva eredeti számozásukat is. A szóban forgó előszó indokolja az érezhető esetleges hiányokat-kimaradásokat, ugyanakkor tartalmaz egy *állandó érvényű figyelmeztetést* is:

„Maradhattak s kétség nélkül maradtak is fogyatkozásai munkánknak, de az idő és közszükség sürgetett. [...] Jól érezzük, milyen nagy szüksége van magyar református népünknek e nehéz időkben az énekre és az ebben rejlő erőre és vigasztalásra... ha élünk velük.

Vigyázzatok! — kedves híveim, amely népnek ajkán elnémul az ének, az halálra van ítélve. Ahol az éneknek csak egy-két versét énekli legtöbbször unottan a kántor: ott akármennyien legyenek a templomban, megkezdődött a haldoklás. Csak ahol lelkesen végigénekli az egész gyülekezet az egész éneket, s így a hívők lelkén végigmegy a benne rejlő Igének teljessége: csak ott érezteti az ének a maga teljes erejét és áldását.

Az elnémult ajkak előfutárai az elnémult harangoknak! Azért meg kell zendíteni dicséreteinket és zsoltárainkat *minden* ajkon — ha élni akarunk — templomban, iskolában és családjainkban."

Az énekeskönyv tartalma, felépítése:

a) A *zsoltárok*at nem tartalmazza teljességükben, számukat mindössze 40-re emelték; egyeseket átdolgoztak, azzal érvelve, hogy erre már az 1921-es is mutatott példát, Szenczi szövegeit módosították, sőt arra is találunk esetet, hogy teljesen mást társítottak a zsoltárdallamhoz (pl. a 150. zsoltárnál); a felvett zsoltárok 348 versszakából csak 149 került be az énekeskönyvbe (megjegyezzük, hogy néhány esetben az 1948-as Próbaénekeskönyv is módosít a Szenczi-szövegen).

b) A *dicséretek* szövegében különböző a teológiai felfogás; számuk elég ingadozó az egyes kiadásokban, e tekintetben az 1923-as középhelyet foglal el:

1744 — 295
1776 — 161
1806 — 253
1838 — 244
1908 — 107

1921 — 378
1923 — 246
1948 — 362

A dicséretek egyik kategóriája, az *alkalmi* énekek viszonylag kevésbé sikerültek, némelyik erőltetett, mások rendelésre készültek.

A *temetési* énekek között alig van hitvallásos, építő jellegű; részben más kerületek Halottas Énekeskönyveiből valók. Egyesek ún. prosopopeia típusúak, tehát a halott nevében szólnak, búcsúznak.

c) A X. csoportban előtérbe lép az egyéni jellegű kegyesség, az Istennel való személyes viszony — pietista hatásról tanúskodva; ezek egyes szám első személyben szólnak; ezt a jelleget a dicséretekben törölte a bizottság, itt viszont meghagyta, akárcsak a zsoltárokban. „Az egyén saját helyzetében tagja a gyülekezetnek, a gyülekezet nem érzéketlen, sablonemberekből áll, hanem élő tagokból, akik a maguk személyes hitét viszik a gyülekezetbe, hogy ott épüljenek s építsenek" — írja Imre Lajos, majd így folytatja: „A személyes elem eltörlése [...] a formalista szellemnek adna helyet, megzavarná a közösséget."

Az énekeskönyv anyagának beosztása, a kötet felépítése így alakul:

I.	Kezdő- és záróénekek	1–22. sz. = 22 ének
II.	Vasárnapi énekek	23–53. sz. = 31 ének
III.	Köznapi énekek	54–76. sz. = 23 ének
IV.	Bűnbánati énekek	77–88. sz. = 12 ének
V.	Ünnepiek	89–136. sz. = 48 ének
VI.	Úrvacsoraiak	137–146. sz. = 10 ének
VII.	Alkalmiak	147–179. sz. = 33 ének
VIII.	Temetésiek	180–215. sz. = 36 ének
IX.	Zsoltárok	216–255. sz. = 40 ének
X.	Vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és a család számára válogatottak	256–288. sz. = 33 ének

Érdekesség kedvéért állítsuk melléje a Királyhágómelléki Egyházkerület 1992-ben megjelent énekeskönyvének anyagát:

a) Zsoltárok 150
b) Dicséretek 340
c) Új énekek 58

összesen: 548

Vessünk egy pillantást az 1923-as Énekeskönyv anyagára az énektípusok számszerű csökkenésének sorrendjében:

Ünnepiek = 48
Zsoltárok = 40
Temetésiek = 36
Alkalmiak = 33
Hozsannák = 33
Vasárnapiak = 29
Köznapiak = 23
Kezdők = 22
Bűnbánatiak = 12

Úrvacsoraiak = 10

A *forrásokat* illetően 1531-ig nyúlik vissza, egy-két ének erejéig képviselve van úgyszólván minden jelentősebb kiadás — az 1744-es kivételével.

Az Énekeskönyv második kiadása 1926-ban jelent meg, a hetedik 1939-ben, közben 1938-ban napvilágot látott egy kotta nélküli változat is. A második világháború utáni kiadásokból — pontosabban szólva: utánnyomásokból — kimaradt néhány ének. Ezekben az énekeskönyvekben az Előszót a mindenkori püspök írta: az 1955-ösét Vásárhelyi János, az 1965-ösét pedig Nagy Gyula.

A *szövegszerzők* közül azokat említjük meg, akik gyakrabban vannak jelen a kötetben: Fejes István 17, Szentes István 11, Lengyel József 10, Keresztesi József 7, Losonczi István 6, Nagy István 4, Pap István 4, Luther Márton 4, Pálóczi Horváth Ádám 3, Pécselyi Király Imre 3, Pósa Lajos 3, Szabolcska Mihály 3 énekkel, és sorolhatnók a szerzőket Kecskeméthy Istvánon, Geleji Katona Istvánon, Kölcsey Ferencen, Vörösmarty Mihályon keresztül Ráday Pálig, Sinka Györgyig, Sztárai Mihályig vagy Tompa Mihályig — egy-két énekkel.

A *dallamszerzők* sora kevésbé hosszú; jelentős hányaduk ismeretlen — a X. csoportba tartozók kivételével (a zsoltárokról előbb szólottunk). Luther mellett ott találjuk Egressy Béni, Erkel Ferenc, Leo Hassler, Josef Haydn, Kecskés Ernő, Kováts Lajos, Wolfgang Amadeus Mozart, Seprődi János, Szügyi József, Victor János nevét, a Kálmán Farkasét éppenséggel öt dallamnál.

Az énekeskönyv értékelését majdnem félszázad múltán a szerkesztők egyike, Imre Lajos maga végezte el, megfogalmazva az igényeket is egy megújítás esetén: legyen igeszerűen hitvallásos, művészi s ne versfaragó — tegyük hozzá, hogy a művészi érték a dallamokra is érvényes. A megújítás útját-módját illetően három lehetőséget látott:

a) teljesen új énekeskönyv szerkesztését,

b) egy meglévőnek az átvételét és

c) a szóban forgó 1923-as Énekeskönyv javítását, pótlását, a közben feleslegesek-nek bizonyult énekek kihagyásával.

Az énekeskönyv két énekét idézzük; az elsőt két változatban (*Uram, a töredelmes szívet te szereted* — 77; *Ó, Fő, teljes sebekkel* — 283; egyik csonkaütemes, másikban ezt a sajátosságot eltüntették, noha az eredeti Hassler-korál is felütéses); a második Ráday Pál éneke, melyet nálunk zsoltárdallamra alkalmazunk — a dallam felett jelezzük a Ráday-ének más ritmusváltozatát is; az első példánk esetében változik a szöveg sortagolása is:

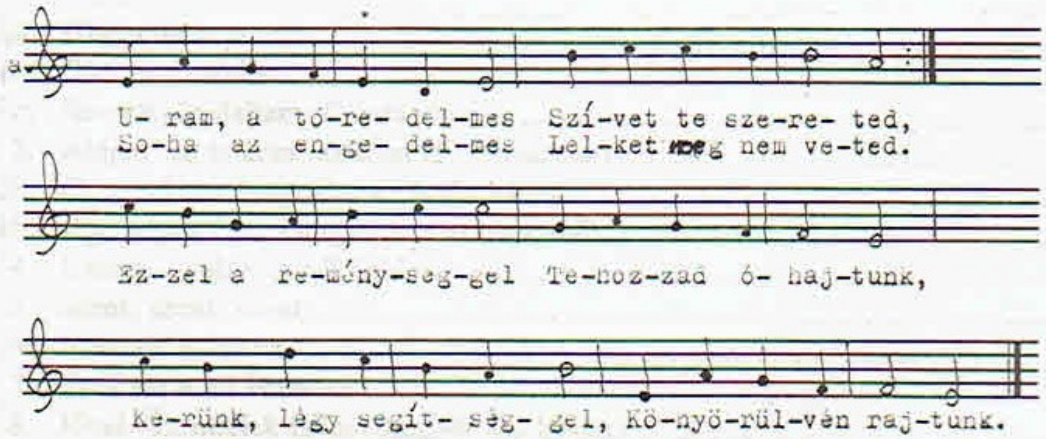

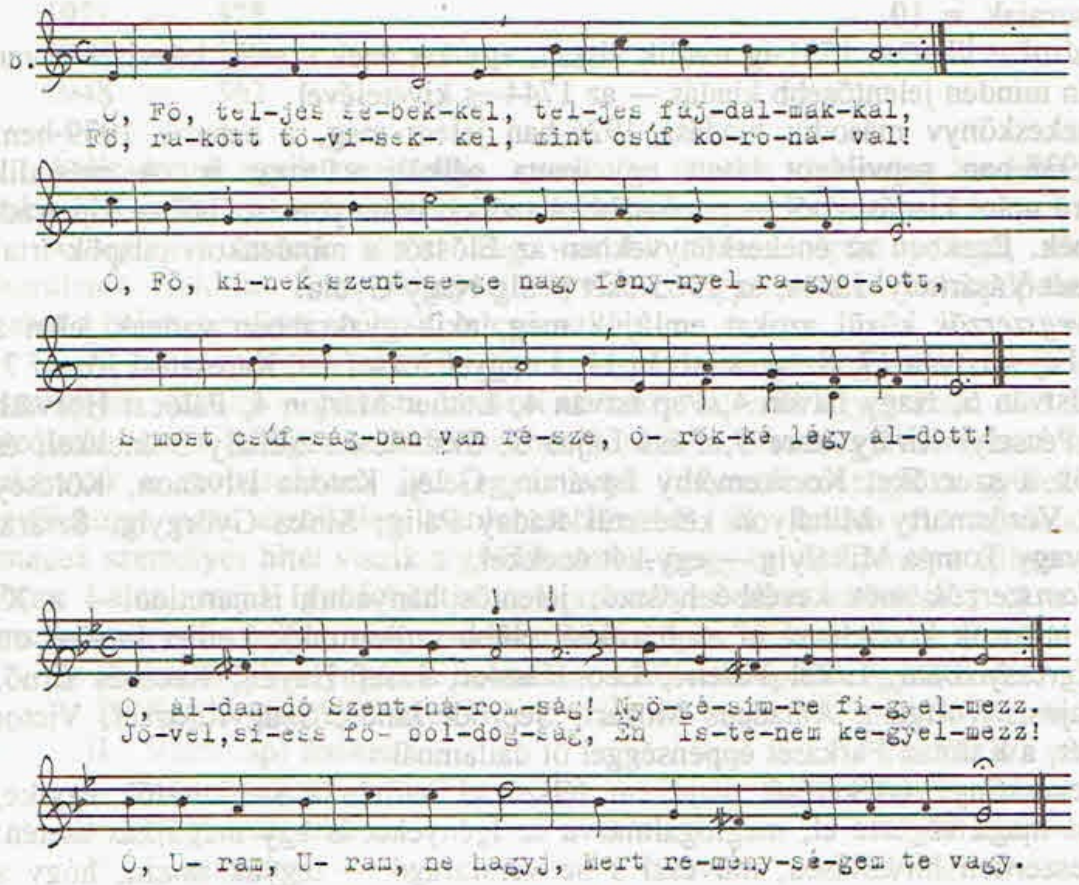
6.
Ó, Fő, tel-jes ke-bek-kel, tel-jes fuj-dal-mak-kal,
Fő, ru-kott tö-vi-sek- kel, mint csúf ko-ro-ná- val!
Ó, Fő, ki-nek szent-se-ge nagy ieny-nyel ra-gyo-gott,
s most csúf-ság-ban van ré-sze, ó- rok-ké légy ál-dott!
Ó, ál-dan-dó Szent-há-ro…-ság! Nyö-gé-sim-re fi-gyel-mezz.
Jó-vel,si-ess fö- dol-dog-ság, Ne is-te-nem ke-gyel-mezz!
Ó, U- ram, U- ram, ne hagyj, mert re-meny-sé-gem te vagy.

Szakirodalom

(Válogatás)

1892 Szathmáry József: *A református templomi énekeskönyv története.* Protestáns Szemle.
1910 Seprődi János: *A magyar reformátusok énekeskönyve.* Református Szemle.
1918 Szügyi József: *A magyar református énekeskönyv múltja.* Bp.
1936 Árokháty Béla: *Ének és zene a protestáns egyházakban.* Bp.
1950 Cs. Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés.* Bp.
1957 Cs. Tóth Kálmán: *Halotti énekeskönyveink dallamai.* Bp.
1958 Cs. Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai.* Régi Magyar Dallamok Tára I. Bp.
1965 Nagy Géza: *Az 1837. évi egyházi énekreform.* Református Szemle.
1967 Papp Géza: *Le Psautier de Genève dans la Hongrie.* Studia Musicologica.
1970 Imre Lajos: *Énekeskönyvünk elemzése.* Református Szemle.
1970 Papp Géza: *A XVII. század énekelt magyar dallamai.* Régi Magyar Dallamok Tára II. Bp.
1971 Cs. Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat.* Bp.
1974–1980 Imre Lajos: *Énekeskönyvünk.* Református Szemle.
1978 Gönczy Lajos: *Egyházi énekeskönyvünk története.* Református Szemle.
1980 Pálfy Károly: *Gyülekezeti éneklésünk történeti alakulása és jelen helyzete.* Református Szemle.
1981 Pálfy Károly: *Éneklésünk legbecsesebb forrása az 1744-es kolozsvári Impressum.* Református Szemle.

*

1986 *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára.* Bp.
1987 *Evangélikus énekeskönyv.* Bp.
1988 *Református egyházi énekeskönyv a kolozsvári református egyházkerület használatára.* Kvár.

Énekek a himnológiai jegyzetben

1a. Hindu dallam 12
1b. Óhéber melódia 12
1c. Keresztyén dallam: Gloria Patri 12
2. Áldjad, én lelkem, az Urat (5. tónuszban) 13
3a. Ó, népeknek Megváltója (Ambrosius) 13
3b. Jöjj, népek Megváltója (protestáns korál) 13
4. Urunk, irgalmazz nékünk! 14
5. Szent, szent, szent 15
6. Istennek Báránya 15
7. Erős vár a mi Istenünk 18
8. Jövel, Szentlélek Isten (Szegedi Kis István) 23

9. Siess, keresztyén (Tinódi) 24
10. Jer, dicsérjük az Istennek Fiát (Batizi) 24
11. Drága dolog dicsérni (Skaricza) 25
12. Semmit ne bánkódjál (Székely Balázs) 25
13. Ímhol vagyok (Szepetneki) 26
14. Mikoron Dávid (Kecskeméti Vég Mihály—Kodály) 26
15. Ne hagyj elesnem (Nagybánkai) 26
16. Úr Isten, légy most mivelünk (Szegedi Gergely) 27
17. Mely igen jó az Úr Istent dicsérni (Sztárai) 27
18. Mindenkoron áldom az én Uramat (Sztárai) 28
19. Bocsásd meg Úr Isten (Balassi) 29
20. Uram Isten, siess 31
21. Téged, Úr Isten 31
22. Mint a szép híves patakra 37
23. Tebenned bíztunk eleitől fogva 38
24. Új világosság jelenék 40
25a. Miképpen kívánkozik az szarvas (Liber Usualis) 41
25b. Mint kívánkozik a szarvas (Huszár Gál) 41
26. Jézus Krisztus, mi királyunk 42
27. Jézus Krisztus, szép fényes hajnal 44
28. Parancsolá az Augustus császár 45
29. A pünkösdnek jeles napján 45
30. Vigyázz halálodra, halandó ember 46
31. Dicsérjétek az Urat! 48
32. Ha megsokasodik a bűn (Misztótfalusi) 48
33a. Mennybéli felséges Isten (Maróthi harm.) 50
33b. E világ mióta (Maróthi harm.) 51
34a. Istennel járni, lakozni (1838) 54
34b. Istennel járni, lakozni (1948) 54-55
35. Jaj, mely hamar múlik 56
36. Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt 59
37. Győzhetetlen én kőszálom 60
38a. Uram, a töredelmes szívet te szereted 63
38b. Ó, Fő, teljes sebekkel 64
39. Ó, áldandó Szentháromság 64

Tartalom

Bevezetés 3
I. Ének és zene a Bibliában 4
1. Bibliai énekek 4
2. Hangszerek 5
3. Zsoltárok 8
4. Léviták 9
II. A keresztyén zenekultúra kialakulása és fejlődése a reformációig 12
1. Források 12
2. Énektípusok 12
3. Mise 14
4. Gregorián ének 16
III. A reformátorok tanítása a zenéről 17
1. Protestáns korál 17
2. Luther, Kálvin, Zwingli tanítása az egyházi énekről, zenéről 17
3. Magyar reformátorok az egyházi énekről 22
IV. Énekköltészetünk a 16. században 23
1. Egyházi énekköltőink 23
2. Zsoltárparafrázisok 30
3. Énekeskönyveink 30
V. Szenczi Molnár Albert 33
1. Életének fontosabb mozzanatai 33
2. Genfi — hugenotta — zsoltárok 33
3. Psalterium Ungaricum Magyar Zsoltárkönyv 35
VI. Énekeskönyveink a 17–18. században 39
1. Öreg Graduál 39
2. Kolozsvári énekeskönyvek 43
3. Nagyenyedi Halotti Énekeskönyv 45
4. Misztótfalusi Kis Miklós psalteriuma 46
5. Debreceni énekeskönyvek 48
VII. Énekeskönyveink a 19–20. században 53
1. Megújított énekeskönyv 53
2. Seprődi-énekeskönyvek 55
3. Próbaénekeskönyvek 56
4. Mai énekeskönyvünk 60

1. Szakirodalom (Válogatás) 65
2. Énekek a himnológiai jegyzetben 65